

”Når pengene i kisten klinger...”

- En undersøkelse av gavegivningen til de kirkelige institusjonene i Bergen i perioden 1270-1537.

Forside: Scholeussticket av Bergen fra 1570-årene.

<http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/58/Scoleus.jpg>

Lesedato: 15.4.2007.

FORORD

Jeg ønsker først og fremst å takke veilederen min, Professor Arved Nedkvitne. Han har gitt god veiledning og inspirasjon gjennom hele studiet. Videre takk til venner og kjære som har lest oppgaven min, og familien som har gitt sin støtte gjennom hele skriveprosessen. En spesiell takk til Shaun Curtis.

FORKORTELSER

BBf	Die Lübecker Bergenfahrer und Ihre Chronistik
DN	Diplomatarium Norvegicum
KLNM	Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder
NGL	Norges gamle Love
NHL	Norsk Historisk Leksikon
RN	Regesta Norvegica

INNHOLDSFORTEGNELSE

FORORD	III
FORKORTELSER	IV
INNHOLDSFORTEGNELSE	V
1. KIRKEN OG MIDDELALDERSAMFUNNET	1
Problemstilling	2
Religiøsitet og gavebrev i norsk og utenlandsk historiografi.....	2
Teoretiske perspektiver	8
Kilder og metode	10
2. RELIGIØSITETEN I HØYMIDDELALDEREN	17
Kildesituasjonen i perioden 1270-1350	18
Gavegivernes sosiale status og deres økonomiske evne	18
Institusjonene som mottok gavene i høymiddelalderen	22
Domkirken i byen	23
Kongens kapeller og tilhørende hospitaler	25
Klostrene i bysamfunnet	27
Sognekirkene og de lokale kirkene i byen	30
Økende giverglede på tvers av de sosiale sjiktene.....	33
3. HANSATIDEN I BERGEN	35
Sosiale omveltninger etter svartedauden	35
Kildesituasjonen i perioden 1351-1450	37
Gavegiverne i tiden etter svartedauden	41
Gavene til institusjonene i byen	45
Domkirken med kongelige kapell	47
Gavene til hospitalene i byen	51

De tradisjonelle klostrene	53
Sognekirkene og tiggerordenene.....	56
De øvrige kirkene i byen.....	58
Ulik grad av individualisering for nordmenn og tyskere.....	60
4. NEDGANGEN FREM MOT REFORMASJONEN.....	63
Kildesituasjonen i Bergen i perioden 1451-1537	64
Donatorene til kirken etter 1450.....	65
Nordmenns gaver til institusjonene i Bergen	67
Domkirken med kongelige kapell.....	69
Hospitalene og gaver fra nordmenn.....	70
De tradisjonelle klostrenes sterke posisjon hos norske givere.....	70
Sognekirkene og tiggerordenene.....	72
Tyskernes gaver til institusjonene i Bergen.....	73
Hanseatenes gaver til domkirken og de kongelige kapellene	74
Hospitalene i bysamfunnet.....	75
De tyske sognekirkene og tiggerordenene i byen	76
Tyskernes forhold til de tradisjonelle klostrene i byen.....	78
De øvrige kirkelige institusjonene, samt gavene til tyskernes gilder.....	79
Nedgang i gavegivingen etter 1450.....	81
Forholdet mellom troshandling og sjelefrelse i senmiddelalderen.....	83
5. GAVER TIL KIRKEN OG RELIGIØSE MENTALITETER.....	85
Individuelle messer og bønnehold utført av geistlige.....	86
Botsreligiøsitet og rituelle handlinger	88
Å leve i tråd med kristen etikk.....	90
Religiøse motiver bak testamenter og sjelegavebrev	92
Verdslige motiver bak testamenter og sjelegavebrev	96
Motivene bak proventavtalene i middelalderen.....	97
Et kjønnsperspektiv på gavegivingen i middelalderen	100
Endringer i religionsoppfatninger utover middelalderen	105

6. KONKLUSJON.....	107
Gjengaver for donasjonene til kirker i Bergen	107
Botstankegangen skapte religiøs individualisering.....	109
Rituell og etisk renhet i religionen.....	111
Kirke og religion i middelalderens Bergen.....	111
KILDER:	113
LITTERATURLISTE:	115

1. KIRKEN OG MIDDELALDERSAMFUNNET

I 1955 herjet det en bybrann på Bryggen i Bergen som førte til store ødeleggelser i området. Etter brannen ble det satt i verk omfattende arkeologiske utgravninger. Disse er kjent som *Brygge-gravningene*, og fant sted i perioden 1955-69. Funnene gjorde at man i større grad enn tidligere kunne påpeke detaljer ved middelalderbebyggelsen på Bryggen. I tillegg ble det funnet en mengde gjenstander som har vært viktig for forskningen på folks dagligliv i middelaldersamfunnet.

Med utgangspunkt i religionsskiftet rundt år 1000 og etableringen av den katolske kirken i Norge, vil jeg finne ut mer om menneskenes tro, normer og verdier i perioden. Det har tidligere blitt foretatt få undersøkelser vedrørende lekfolks religiøsitet i norsk forskning, og først de siste femten-tjue årene har interessen for samfunnshistorisk forskning og mentalitetshistorie blitt utbredt.¹ Hovedkildene for denne undersøkelsen er gavebrevene til de kirkelige institusjonene i Bergen fra 1270, kort tid etter at Norge innførte krav om årlig skriftemål for alle i 1268. Tidsrammen for undersøkelsen strekker seg frem til innføringen av reformasjonen i Norge i 1537.

Forskning har vist at donasjonene til den norske kirken i hovedsak var jordegodsgaver den første tiden. Ofte kom disse gavene fra konger eller stormenn, som ga tomter til nye kirkebygg. Dessuten var det vanlig å donere jord som kunne gi underhold til institusjonen. Utover perioden har forskere antatt at pengegaver til kirken ble vanligere, og at gavene kom fra et bredere lag av befolkningen.² I denne analysen vil jeg drøfte hvorvidt dette generelle bildet bekreftes av gavebrevene fra Bergen.

¹ Bagge, Sverre 1996. Udsigt og innhogg. 150 års forskning om eldre norsk historie. I: *Historisk tidsskrift*, bd. 75, nr. 1-2, s. 73.

² Gunnes, Erik 1987. "Klosterlivet i Norge" *Fortidsminner1987* (68). Oslo: Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring, s. 66.

Problemstilling

Denne analysen vil ta for seg utviklingen i gavestrømmen til de kirkelige institusjonene i Bergen gjennom høy- og senmiddelalderen, og se på hvilke forandringer som utpekte seg. Ved å se endringene i gavestrømmen i lys av samfunnsutviklingen i perioden, vil jeg forsøke å trekke slutninger om motivasjonen bak gavene, og vurdere hvorvidt formålet med gavegivingen endret seg gjennom middelalderen.

Et annet spørsmål jeg vil ta for meg, er hvilken sosial rang gaverne tilhørte. Grovt sett kan vi si at middelaldersamfunnet var delt inn i et øvre sjikt og et nedre sjikt, som jeg har valgt å kalle for *elite* og *folk*. De kongelige, geistlige og adelige utgjorde samfunnets elite, mens folket bestod av byfolk og bønder. Ved å undersøke de sosiale forskjellene blant gavegiverne, og samtidig gjennomgå innholdet i gavebrevene, vil jeg drøfte om det finnes sosiale forskjeller i donasjonskulturen, og om formålet med brevene varierte mellom elite og folk. Etter svartedauden økte innvandringen til Bergen betydelig, og dette har resultert i mange gavebrev fra tyske kjøpmenn som ga til kirker og klostre i byen. Jeg vil ta for meg donasjonsbrevene fra tyskerne, og diskutere om det finnes forskjeller mellom de tyske og norske gavebrevene når det gjelder hensikter og institusjonsvalg.

Med utgangspunkt i hvilke kirker eller klostre gavegiverne donerte til, vil jeg drøfte hvorvidt de forskjellige institusjonene i byen kan sies å representere ulike behov hos befolkningen. Motivene bak institusjonsvalget kan være forskjellige religiøse behov hos giveren, men de kan også vise til materielle krav i enkelte av brevene.

Jeg vil også studere donasjonskulturen i en europeisk kontekst, der jeg vil legge vekt på utviklingen i Bergen, og hvorvidt den samsvarte med utviklingen i andre områder. På denne måten kan jeg samtidig belyse eventuelle særtrekk i det bergenske kildematerialet.

Religiøsitet og gavebrev i norsk og utenlandsk historiografi

Norsk middelalderforskning har tradisjonelt lagt mindre vekt på kulturhistoriske vinklinger for å belyse den norske kirkehistorien, og generelt har historikere tatt utgangspunkt i de politiske og økonomiske sidene ved kirkeorganisasjonen. I europeisk forskning derimot har det blitt foretatt mange undersøkelser med kulturhistoriske

innfallsvinkler til kildematerialet. Forskningen på middelalderens kirkevirksomhet i Europa har dermed beveget seg bort fra det tradisjonelle institusjonsfokuset, og dette skiftet har belyst nye sider ved den religiøse kulturen.

Litteraturen jeg har brukt i forbindelse med oppgaven, har i hovedsak fokusert på den religiøse middelalderkulturen og gavegivingen til kirker og klostre i perioden. Tidlig på 1900-tallet startet Edvard Bull og Fredrik Paasche en diskusjon i norsk historieforskning om lekfolks religiøse oppfatninger i middelalderen, og i den senere tid er temaet på ny kommet i fokus med utviklingen av norsk kulturhistorie. Bull og Paasche viser på mange måter to ytterpunkter i debatten om folks religiøsitet i middelalderen. Bull ønsket å finne ut mer om lekfolks kristne tro etter religionsskiftet, og hvorvidt den gamle hedenske troen fortsatte å påvirke menneskenes åndsliv i middelalderen.³ Han viser blant annet til stridighetene mellom folk og presteskap, og hvordan konfliktene kunne føre til at lekfolk ikke godtok prestenes forkynnelse. Bull legger til at det store antallet geistlige i Norge i forhold til folketallet, førte til at prester likevel hadde ”et godt tak på befolkningen” gjennom gudstjenester og prekener.⁴

To år etter at Bull ga ut sin bok, kom Fredrik Paasche med en doktoravhandling om nordmenns katolske tro i middelalderen.⁵ Perioden han undersøker går fra 1200-tallet og fremover i en hundreårsperiode. Paasche hevder at menneskene i Norge hadde internalisert de samme kristne normene og verdiene som ellers i det katolske Europa.⁶ Paasche viser hvordan menneskenes tankeliv og verdigrunnlag ble påvirket av religionen, og han hevder at nordmenn hadde en inderlig personlig tro. Som belegg for dette trekker han blant annet frem statuttene som ble vedtatt ved pavestolen, og at de ble gjennomført uten vanskeligheter i Norge.

Debatten mellom Bull og Paasche la grunnlaget for diskusjonen om folkelig religiøsitet i norsk middelalder. I de hundre årene siden den gang, har nytt kildemateriale blitt trukket inn i drøftingen, for å utdype forståelsen av kristendommen i datidens samfunn. På samme tid har nye kulturhistoriske vinklinger vært med å belyse religiøsiteten og trosoppfatningene i middelalderen.

³ Bull 1912, s. 30. Edvard Bull som omtales her er Bull d.e., men han vil refereres til som Bull i denne teksten.

⁴ Bull, Edvard 1912. *Folk og kirke i middelalderen*. Kristiania, s.86.

⁵ Paasche, Fredrik 1914. *Kristendom og kvad. En studie i norrøn middelalder*. Kristiania.

⁶ Ibid. s. 1 og 172.

Oluf Kolsrud skriver om kirkens storhetstid, fra innføringen av erkebispesetet i 1152/53 og frem til svartedauden i 1349.⁷ Han viser hvordan lovendringer i perioden åpnet for at folk friere kunne gi donasjoner til kirken. Lovendringenes betydning for gavegivningen står også sentralt hos Knut Helle.⁸ Helle viser til statuttene, men han legger i tillegg vekt på sogneinndelingens betydning, og hvordan den skapte et nært forhold mellom presten og sognebarna. Helle hevder at prekenene ble mer sentrale i gudstjenestene, og at disse skulle være lettfattelige for tilhengerne. Dette førte til at lekfolk fikk de kristne normene og verdiene internalisert, og dermed fikk dette indirekte betydning for donasjonskulturen.⁹ I *Bergen bys historie* viser Helle mer direkte hvordan kristendommens forankring i samfunnet økte gavegivningen til kirken utover middelalderen. Han legger vekt på forkynnelsen om skjærsilden, og forestillingen om at oppholdet kunne forkortes gjennom sjelegaver til kirken.¹⁰

Sverre Bagge mener at gavegivningen i hovedsak må begrunnes med et ønske om frelse i det neste livet. Bagge trekker frem forkynnelsen til de lærde om hvordan de avdøde måtte underkaste seg botsstraff i skjærsilden. Tiden i skjærsilden kunne imidlertid forkortes ved hjelp av sjelemesser og bønn. Videre legger han til at gavegivningen fra stormenn og særlig kongen, kunne motiveres ut fra politiske motiver som makt og prestisje.¹¹ I et senere foredrag viser også Bagge hvordan den avdøde overlot sin materielle kapital til sine etterfølgere, og dermed kunne den døde bevare sitt ry og sin ære.¹²

Erik Gunnes har foretatt flere undersøkelser på klostervesenet i Norge. Han tar blant annet for seg etableringen av ordenene, og hvordan de utviklet seg økonomisk gjennom middelalderen. Han diskuterer grunnlaget for å danne klostre i Norge, og viser at kirken var avhengig av kongelige eller rike lekfolk for å kunne gjennomføre etableringen. Videre blir gavegivningen en forutsetning når han forklarer den

⁷ Kolsrud, Oluf 1958. *Norges kyrkjesoga*, bd. 1. Oslo, s. 169-202.

⁸ Helle, Knut 1995. "Kirke og samfunn i Norge i middelalderen", i Anne Ågotnes (red.), *Kristendommen slår rot*, Onsdagskvelder i Bryggen museum, bd. 10. Bergen.

⁹ Ibid. s. 114-115.

¹⁰ Helle, Knut 1982. *Kongssete og kjøpstad. Fra opphavet til 1536*, bd. 1 i *Bergen bys historie*. Bergen, s. 570.

¹¹ Bagge, Sverre 1979. *Kaupang og katedral*, i Ingrid Semmingsen m. fl (red.), *Norges kulturhistorie*, bd. 2. Oslo, s. 213.

¹² Bagge, Sverre 1992. "Døden i middelalderen", i Ingvild Øye (red.), *Liv og helse i middelalderen*, Onsdagskvelder i Bryggen museum, bd. 6. Bergen, s. 15.

økonomiske veksten til de monastiske institusjonene frem mot 1300-tallet. Gunnes viser hvordan veksten av klostergoodsene var avhengig av gavestrømmen, i tillegg til kjøp og salg og makeskifter av eiendom. Han trekker frem at folk fra de lavere samfunnslagene deltok i gavegivingen til kirken etter hvert, og motivene var et ønske om å påvirke livet etter døden.¹³

Livet etter døden står også sentralt i en undersøkelse av Arnved Nedkvitne, der han viser at kirken klarte å skape en enhetlig lære om sjelens skjebne.¹⁴ Lekfolk kunne i følge kirkens lære påvirke sjelens utfall etter døden, gjennom blant annet gavegivingen til kirkene. Nedkvitne legger til at oppfatningen om skjærsilden trolig var utbredt i middelalderen, og han forklarer det med geistlighetens økte fokus på sjelehjelp og botshandlinger utover middelalderen.¹⁵

Det finnes i tillegg en del hovedoppgaver som direkte eller indirekte berører problemstillingen om donasjonskulturen i middelalderen. Jeg vil særlig trekke frem Hege Roaldsets undersøkelse, som tar for seg de religiøse funksjonene til Mariakirken i Oslo. I drøftingen av gavene som ble gitt til institusjonen, trekker hun frem religiøse og verdslige årsaker til at folk ga gaver. Roaldset fokuserer på at foranledningen for gavene ofte var en religiøs overbevisning, men legger i tillegg vekt på motiver som å sikre sitt ettermæle og øke sine etterkommeres prestisje.¹⁶

Aud Strømme tar også opp temaet om gavegiving i sin hovedoppgave. Hun viser at sjelegaver ble gitt til kirken med spesielle vilkår, som ofte gikk ut på å motta sjelehjelp for seg og sine nærmeste. Strømme mente at det dermed var tale om en viss resiprositet; en forventning om en motytelse i form av bønnehold, eller et ønske om å bli gravlagt ved en bestemt institusjon.¹⁷

Den norske middelalderforskningen har tradisjonelt blitt basert på dokumenter av juridisk og politisk art. I tillegg har sagaene vært sentrale kilder til mentalitetsforskning på norrøn middelalder. Kun få forskere har brukt gavebrevene som hovedkilder og

¹³ Gunnes 1987, s. 66.

¹⁴ Nedkvitne, Arnved 2003. *Møtet med døden i norrøn middelalder. En mentalitetshistorisk studie*, (1997). Oslo.

¹⁵ Ibid. s. 112-124.

¹⁶ Roaldset, Hege 1996. *Mariakirken i Oslo: De religiøse funksjonene*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo, s. 111.

¹⁷ Strømme, Aud 1995. *Norske testamenter og sjelegaver fra middelalderen. En undersøkelse av omfang og bruk*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Trondheim.

utgangspunkt for å finne ut mer om middelaldermenneskenes religiøsitet. Strømme må anses som et av unntakene i denne sammenhengen.¹⁸ Hun konkluderer imidlertid med at hun ikke kan trekke noen slutninger om menneskenes mentalitet, på bakgrunn av det hun karakteriserer som et for tynt kildegrunnlag.¹⁹ Jeg mener at gavebrevene kan brukes som hovedkilder for å undersøke lekfolks religiøsitet, dersom man i tillegg trekker inn andre lignende undersøkelser, og setter brevene inn i en større lokal og europeisk kontekst.

Av utenlandsk litteratur som berører problemstillinger knyttet til gavegivingen til kirken i middelalderen, har jeg brukt undersøkelser fra dansk, islandsk og engelsk forskning. Ole Bay fra Danmark har sett på gavegivingen til kirker og klostre i det danske senmiddelaldersamfunnet.²⁰ Bays hovedproblemstilling er hvor stort omfanget av gaver til den danske kirken var i senmiddelalderen. Han diskuterer også formålet med gavene, hvem giverne var og hvilke institusjoner som mottok donasjonene.²¹ Bay viser til at gavestrømmen avtok i årene før 1520, og forklaringen hans går blant annet ut på at lekfolk i større grad ga pengegaver, og dermed etterlot ikke brevene seg de samme skriftlige sporene som jordegodsgavene, da sistnevnte ble ført inn i jordebøker eller eiendomsregistre. Han viser hvordan klostrene opplevde en nedgang mot slutten av senmiddelalderen, mens domkapitlene hadde en jevn gavestrøm frem til reformasjonen. Bays forklaring går ut på at interessen for klostrene ikke nødvendigvis forsvant, men at folk rettet fokuset mot tiggermunkene, som tok avstand fra kirkens rikdom.²²

En annen undersøkelse som berører emner knyttet til donasjonskulturen, er artikkelen til Agnes S. Arnórsdóttir. Hun tar for seg sjelegavene til kirken i islandsk senmiddelalder.²³ Innledningsvis i artikkelen stiller hun spørsmål om hvilken betydning sjelegavene hadde for folks religiøsitet. Hun viser til at det var vanskelig å finne motivene bak gavebrevene basert på brevene alene. Hun mener at gavebrevene kunne brukes til å beskrive den religiøse kulturen, dersom brevene ble lest inn i en bredere

¹⁸ Se også Skaaret, Siri 2001. *Mellommenneskelige forhold i norsk senmiddelalder: belyst gjennom samtidige testamenter*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo.

¹⁹ Ibid. s. 144.

²⁰ Bay, Ole 1994. "Donationerne til kirken i dansk senmiddelalder", i Per Ingemanns og Jens Villiam Jensen (red.), *Danmark i senmiddelalderen*. Århus.

²¹ Ibid. s. 317.

²² Ibid. s. 338-41.

²³ Arnórsdóttir, Agnes S., Per Ingesman og Bjørn Poulsen (red.) 2007. *Konge, kirke og samfund. De to øvrighedsmagter i dansk senmiddelalder*. Århus.

kontekst.²⁴ Jeg oppfatter likevel Arnórsdóttirs artikkel som noe selvmotsigende. Hun er skeptisk til at brevene kan brukes som bevis for at folk trodde på kirkens budskap om at sjelegaver kunne gi evig frelse. Likevel presiserer hun at brevene dokumenterer at ritualene rundt donasjonene sikret formidlingen av det religiøse budskapet, samtidig som hun mener at brevene bekrefter hvor viktige bittesmå gaver var i middelaldersamfunnet for det evige livet etter døden.²⁵

Senere i artikkelen viser Arnórsdóttir at man i følge de eldste nordiske lovene hadde rett til å kreve sin donasjon tilbake, dersom man ikke mottok gjenytelsen som man hadde stilt som vilkår for gaven.²⁶ Dette var en generell lovfestet rett, som også må ha vært gjeldende for gaver til kirken. Denne bestemmelsen ble imidlertid strøket i Magnus Lagabøtes' *Landslov* fra 1274, og var i prinsippet ikke gjeldende etter dette. Likevel mener jeg at den kan ha hatt betydning for gavegivingen i et lengre perspektiv. Forestillingen om gjengaver styrker ideen om at gavebrevene kunne inneholde religiøse hensikter, samtidig som den forsterker muligheten om at folk hadde tiltro til at presteskapets ritualer og bønner kunne frelse menneskene etter døden.

Fra engelsk forskning vil jeg trekke frem Andrew Browns undersøkelse om sognets betydning i engelske samfunn.²⁷ Han viser hvordan mennesker knyttet nære bånd til sognepresten, og at sognekirkene ble et felles møtested for folk. I følge Brown hadde omorganiseringen av landet i sogn betydning for gavegivingen, ved at den personlige tilknytningen førte til at flere ga gaver til sine sognekirker fremfor til de tradisjonelle klostrene. Etersom det norske sognesystemet var organisert etter engelsk modell, blir det i denne undersøkelsen interessant å se hvorvidt overgangen til en fastere sogneinndeling påvirket gavestrømmen til sognekirkene i Bergen.

²⁴ Arnórsdóttir 2007, s. 418.

²⁵ Ibid. s. 424.

²⁶ Ibid. s. 437. Se Robberstad, Knut 1981. *Gulatingsslovi*, kapittel 28. Um Gávor: "Difor er gáve betre enn vederlag, at kvar eig si gáve (den burtgjevne tingen) [so lenge gáva er] ulønt; ingi gáve er lønt utan det har kome like mykje attimot, som gjeve var.", s. 144-45.

²⁷ Brown, Andrew 2003. *Church and Society in England, 1000-1500*. London.

Teoretiske perspektiver

Som jeg nevnte innledningsvis, tar jeg i denne analysen sikte på å definere givene bak gavene til kirken. I denne sammenhengen vil jeg gjennomgå hvilke institusjoner donatorene ga til, og hvorvidt dette kan ha vært sosialt betinget, eller om givernes geografiske bakgrunn kan ha påvirket gavegivningen. Under arbeidet med å kartlegge donasjonskulturen i Bergen, vil jeg belyse en rekke teoretiske spørsmål som har vært sentrale i diskusjonen omkring lekfolks religiøsitet i middelalderen.

På 1920-tallet utviklet den franske religionssosiologen Marcel Mauss en teori om bakgrunnen for gaveutveksling, som ble utarbeidet i forbindelse med feltarbeid i ulike arkaiske samfunn.²⁸ Senere har teorien blitt anvendt som en generell modell for å forklare gaveutveksling. I følge Mauss' teori må en gave møtes med en gjenytelse. På denne måten skaper gaveutvekslingen et bånd av forpliktelser mellom partene. Modellen for gaveutveksling har fått betydning for hvordan historikere har sett på gavene til kirken i middelalderen. I prinsippet ville gaven som lekfolk ga til Gud bli gjengjeldt i livet etter døden.²⁹ Med utgangspunkt i modellen til Mauss' så er det tydelig at motivasjonen bak gavegivningen til kirken i middelalderen i stor grad må ha vært religiøs. Videre kan gavene fra lekfolk og motytelsene fra kirken deles inn i materielle og immaterielle gaver. Menneskene ga materielle gaver til kirken, som ville gi dem immaterielle gaver eller ytelser tilbake.³⁰ Denne analysen på det bergenske kildematerialet vil ta for seg ulike typer gjengaver som kom til uttrykk i gavebrevene.

Med utgangspunkt i de religiøse aspektene ved gavegivningen, vil jeg se nærmere på hvordan givene spesifiserte ønsker om sjelehjelp i gavebrevene. For å finne ut mer om lekfolks religiøsitet i middelalderen, vil jeg undersøke hvorvidt det på bakgrunn av gavebrevene kan belyses en overgang fra kollektiv til individuell frelse for menneskene. Dette er et generelt teoretisk perspektiv, som jeg vil belyse gjennom Browns og Dubys forskning.³¹ I lekfolks øyne hadde munkene og nonnene en spesiell posisjon på jorden, og bønnene deres ble ansett som svært virkningsfulle for å kunne frelse menneskene.

²⁸ Mauss, Marcel 1995. *Gaven. Utvekslingens form og årsak i arkaiske samfunn*. Oslo. Oversatt av Thomas Hylland Eriksen.

²⁹ Angenendt, Arnold 2000, 2. utg. (1997). *Geschichte der Religiosität im Mittelalter*. Darmstadt, s. 376.

³⁰ Sigurdsson, Jon Vidar 1999. *Frå høvdingmakt til konge- og kyrkjemakt. Norsk historie 800-1300*. Oslo, s. 176-77.

³¹ Brown 2003. Duby, Georges 1983. *The Age of the Cathedrals. Art and Society 980-1420*. Chicago.

Gjennom bønnene arbeidet de ordensgeistlige for en kollektiv frelse for alle kristne. Utover høymiddelalderen førte endringene i trosoppfatningene til at menneskene selv kunne påvirke frelsesprosessen ved å gi gaver til institusjonene. Denne individualiseringsprosessen i religionen kom til uttrykk i Norge fra 1200-årene, og hadde sammenheng med kirkens fokus på at menneskene måtte gjøre bot for sine synder for å kunne oppnå frelse for sjelen.

I Browns undersøkelse på gavebrevene til sognekirkene i England, viste det seg at eliten begynte å kjøpe messer i sognekirkene fra 1200-årene.³² Brown hevder at nye religiøse impulser kom først til overklassen, og deretter ble verdiene innført nedover den sosiale rangstigen. Peter Burke betegner dette fenomenet som "sinking", ved at religiøse handlinger og oppfatninger ble integrert nedover i de sosiale lagene.³³ Jeg vil undersøke hvem som ga til kirkene i Bergen i de ulike periodene, og om sjelegaver først ble gitt av eliten. Brown hevder at middelaldersognene var en sosial arena der eliten kunne markere sin status. I undersøkelsen til Brown dokumenterer han hvordan menneskenes innflytelse på frelsen ble ytterligere utformet gjennom ulike religiøse handlinger i senmiddelalderen. Slike trosgjerninger kunne blant annet være gaver til fattige eller pilegrimsferder, og sammen med en indre spiritualitet kunne religiøse handlinger hjelpe menneskene ut av skjærsilden.³⁴ Jeg vil se hvordan en slik religiøsitet kommer til uttrykk i de ulike sosiale gruppene i Bergen, og hvorvidt eliten begynte med slike religiøse handlinger, og om folket imiterte eliten på dette området.

I middelalderens kristendom fantes det et skille mellom etisk renhet og rituell renhet. Etisk renhet var et ideal for alle kristne mennesker, som ville si at man levde etter Guds normer og etikk. Dette innebar blant annet å praktisere de ti budene og dermed etterleve kristendommens dyder. En slik etisk renhet var vanskelig å opprettholde for folk, mens det i større grad var oppnåelig for de ordensgeistlige som levde i lukkede klostre og hadde en streng livsførsel. Det kan være problematisk å finne uttrykk for etisk renhet i gavebrevene, siden dette var en form for livsførsel. Det blir lettere å finne belegg for betydningen av de religiøse ritualene i brevene. Ved at folk spesifiserte handlinger i gavebrevene, som i det materielle livet ble betraktet som botsøvelser, vil dette trolig

³² Brown 2003, s. 127-29.

³³ Burke, Peter 1978. *Popular Culture in Early Modern Europe*. England.

³⁴ Brown 2003, s. 41-53.

gjenspeile deres verdslige livsførsel. De som brøt med de kristne normene eller verdiene måtte rense seg gjennom religiøse ritualer, og dermed kunne de oppnå rituell renhet. Noen eksempler på dette, er blant annet å dra på pilegrimsferd, faste, be, gå til skrifte eller gi almisser til fattige.³⁵

Jeg har valgt å studere gavegivingen i et postmoderne perspektiv.³⁶ En postmoderne innfallsvinkel åpner for at lekfolk valgte å vektlegge de sidene av religionen som ga mening for dem. På denne måten vil religionspraksisen i befolkningen fremstå som sosialt differensiert. Samtidig vil et postmoderne perspektiv på donasjonskulturen vise sammenhengen mellom religiøsitet på den ene siden, og den materielle delen av menneskelivet på den andre. Jeg vil rette søkelyset mot hvorvidt befolkningens troshandlinger reflekterte kirkens forkynnelse, og om det eventuelt fantes ulikheter mellom religiøsitet til nordmenn og tyskere i senmiddelalderen.

Kilder og metode

De arkeologiske utgravningene på Bryggen fra 1955 og utover, sier mest om Bergen etter 1150. I tillegg er sagaene viktige kilder blant annet når det gjelder bygrunnleggelsen av Bergen. Utgravningene og sagaene har imidlertid lite å meddele om privatpersoners gaver til de kirkelige institusjonene i byen.

Dokumenter som inneholder bestemmelser om juridiske eller kirkelige forhold, kan fortelle mye om høymiddelalderssamfunnet i Bergen. Det er bevart slike dokumentserier både fra Munkeliv kloster og bispestolen i Bergen, og dette har ført til et langt sterkere kildemateriale for disse institusjonene enn for resten av byens kirker og klostre. Til tross for at noen av dokumentene kaster lys over de andre institusjonene i byen, har vi lite kunnskap om de fleste av disse.³⁷

Hovedkildene til denne analysen er gavebrevene til de kirkelige institusjonene i Bergen, som er trykt i *Diplomatarium Norvegicum* (DN). Til dette arbeidet vil *Regesta Norvegica* (RN) bli et viktig supplement. RN er et register hvor alle brevene om Norge

³⁵ KLNMBd. 2, s. 173-76.

³⁶ Breisach, Ernst 2003. *On the Future of History. The Postmodernist Challenge and its Aftermath*. Chicago.

³⁷ Helle 1982, s. 179-82.

og norske forhold i middelalderen er samlet kronologisk, og i RN blir blant annet opplysninger som datering av dokumenter og utstedelsessted vurdert.³⁸ Med utgangspunkt i gavebrevene, sett i forhold til bestemmelser fra statlig og kirkelig hold, vil jeg forsøke å gi et bilde av det religiøse livet i perioden.

Det fantes i hovedsak tre forskjellige gavebrev i middelalderen, som uttrykte ulike religiøse og verdslige fordringer. Den første gavetypen er testamentet, som ga uttrykk for menneskets siste vilje. Det ble ofte skrevet i nærvær av vitner, og gjerne en lokal prest eller skrivekyndig. Kirken anså testasjonsretten som et middel for enkeltmennesket til selv å ta ansvar for livet etter døden. Hovedhensikten med testamentet kunne være å gi en sjelegave for seg eller sine nærmeste. Andre religiøse ønsker gjaldt ofte bønnehold i kirker eller klostre, eventuelt bestemmelser i forhold til begravelsen.³⁹

Den andre gavetypen er sjelegavebrevene, som skiller seg fra testamentene og proventbrevene. Brevene hvor giveren eksplisitt eller implisitt ønsket immaterielle gjenytelser for donasjonen, regner jeg som sjelegavebrev. De inneholdt i likhet med testamentene ofte betingelser for donasjonen, som bønnehold eller årtidehold, klokkeklang eller spesifikasjoner rundt bisettelsen.⁴⁰ Samtidig vil jeg i denne undersøkelsen vise at religiøse fordringer også kunne ligge underforstått i brevtteksten.

Et provent var en avtale mellom personer og geistlige institusjoner, hvor lekfolk kjøpte et livsvarig underhold i institusjonen mot betaling eller en gave. I utgangspunktet var gaver av denne sorten økonomisk motivert. Likevel vitner enkelte proventavtaler om anordninger som skulle inntreffe etter personens død. Disse bestemmelsene kunne for eksempel gjelde begravelsen eller former for sjelehjelp for proventgjesten. Senere i undersøkelsen vil jeg drøfte om proventgavene kan ha vært begrunnet med religiøse motiver i større grad enn hva som har vært antatt i forskning tidligere. Et særegent trekk ved proventavtaler var at de kunne sluttes av personer som avtalen ikke direkte angikk. For eksempel ble enkelte proventavtaler inngått av slektninger som ønsket å sette bort familie som var blitt for gamle og ute av stand til å ta vare på seg selv. Det er likevel viktig å påpeke at mange kan ha sett det som befriende, ut i fra et religiøst ståsted, å

³⁸ RN I, s. 4-8, Forord av Erik Gunnes.

³⁹ KLNMBd. 18, s. 226-231.

⁴⁰ KLNMBd. 15, s. 310-12.

kunne bo i et fredelig kloster på sine siste dager, i nærheten av lærde munkes eller nonner.⁴¹

Sjelegavene er formålsbestemte, med hensikt å gi sjelehjelp til giveren og eventuelt venner og familie. I de nevnte brevformene over finnes det gaver som giveren donerte med eksplisitte ønsker om religiøse gjengaver av de geistlige. Disse omtales som sjelegaver i teksten.

Gavebrevene til de kirkelige institusjonene i Bergen i form av testamenter, sjelegavebrev og proventbrev vil brukes som berettende kilder i denne analysen, hvor det er intensjonene bak gavene som er interessant. Som kognitive kilder kan gavebrevene bekrefte eller avkrefta hvorvidt normer og regler ble fulgt i praksis. To ordninger som vil være sentrale, er innføringen av årlig skriftemål i Norge fra 1268, og vedtaket om skjærsilden som dogme i 1274. I denne undersøkelsen vil jeg diskutere om det finnes spor etter endringer i gavebrevene, på bakgrunn av religiøse vedtak fra kirkelig hold.

Hensikten med undersøkelsen er å kartlegge donasjonskulturen på bakgrunn av gavebrevene til de kirkelige institusjonene i Bergen. Målet er å belyse den religiøse mentaliteten i befolkningen, og se hvorvidt dette kom til uttrykk i gavebrevene fra perioden. Derfor har jeg ikke tatt med gavebrev hvor det spesifiseres at donasjonen er gitt for å støtte institusjonen økonomisk.⁴² I arbeidet med de tyske kildene, har jeg valgt å kun ta med det første testamentet i den kvantitative delen av undersøkelsen.

I tillegg til gavebrevene har jeg også benyttet *Norsk Homiliebok*, *Gulatingslovi* og tildels Magnus Lagabøtes *Landslov* som kilder i oppgaven. Disse kildene blir bare trukket inn i sammenhenger hvor de belyser problemstillinger i sammenheng med gavebrevens innhold eller donasjonskulturen generelt. For å begrense omfanget av undersøkelsen har jeg valgt bort helgenberetninger, og en mer systematisk bruk av *Norsk Homiliebok* og ulike lovsamlinger.

Det kan være problematisk å trekke slutninger kun på basis av gavebrevene til de kirkelige institusjonene i Bergen. Det finnes ganske få norske gavebrev, mens for hansakjøpmennene i byen er materialet mer representativt. Kildematerialet for kirkene og klostrene er relativt skjevt fordelt, og samtidig er samfunnets øvre sjikt langt bedre

⁴¹ KLNMBd. 13, s. 511-16.

⁴² DN V nr. 7, DN XII nr. 4 og DN XVI nr. 350.

representert enn de lavere sjiktene. For å ta hensyn til slike mangler har jeg valgt å trekke inn resultater fra lignende undersøkelser fra andre områder, som kan forsterke eller svekke egne konklusjoner. Videre vil de konkrete kildeproblemene drøftes i egne underkapitler i teksten.

Andre generelle problemer vedrørende kildene kan være av rent språklig karakter, som for eksempel at gavebrevene kan inneholde mangler. Dette gjelder skrivefeil og feiltolkninger i forbindelse med oversettelsene eller dateringsfeil. Eventuelle feil av denne sorten er ikke tema for denne undersøkelsen. I stedet har jeg valgt å se overordnet på mønstrene i gavebrevene. På denne måten har jeg mulighet til å diskutere hvorvidt opplysningene i gavebrevene er pålitelige, og i tillegg se på andre problemer i forbindelse med kategoriseringen.⁴³

Et problem med flere av diplomene, er at informasjonen om gavegiveren er ufullstendig. For eksempel kan dateringen av dokumentet være ukjent, og i noen tilfeller vet vi ikke hvor giveren kom fra. Dette gjør det vanskelig å si noe om personen bak gaven. Et tilsvarende problem oppstår når man forsøker å si noe om personers sosiale rang. For eksempel ble bruken av titler i testamenter hovedsakelig benyttet av geistlige i tiden frem til 1350. Fra andre halvdel av 1300-tallet ble det vanligere for den verdslige eliten å bruke titler, som for eksempel ”herre”⁴⁴, ”væpner” eller ”lagrettemann”. Det var mer uvanlig at kvinner anvendte tittel, med unntak av adelskvinner som ble omtalt med ”fru” eller ”hustru”. I brevene til kvinner står det stadig hvilken status deres avdøde mann hadde, og det er ofte det nærmeste man kommer kvinners sosiale rang i middelaldersamfunnet.

Oppsettet på testamentene vi kjenner fra middelalderen viser at det er benyttet et fast mønster ved oppføringen av dem, og det usynliggjør på mange måter personen bak dokumentet. I de fleste tilfeller må vi regne med at testator ikke skrev testamentet selv, enten fordi han eller hun var for svak til å skrive brevet, eller fordi vedkommende ikke var skrivekyndig eller manglet kunnskap om hvordan brevet skulle settes opp.⁴⁵

I forbindelse med gjennomgangen av de tyske testamentene, kom det frem at flere av testamentene inneholdt donasjoner til flere eller alle kirkene i byen, uten å nevne de

⁴³ Dette er problemer som vil diskuteres i fotnoter til tabellene underveis.

⁴⁴ Dette var en verdslig tittel som gikk tilbake til 1277. KLNMBd. 6, s. 509.

⁴⁵ Strømme 1995, s. 8.

med navn. I de tilfellene hvor det er aktuelt har jeg tatt med brevene i oversiktene over givernes sosiale bakgrunn, og i tabellene som viser antall testamenter i periodene. I oversiktene over hvilke institusjoner som mottok gaver, har jeg kun tatt med donasjonene som spesifiserer hvilke kirker eller klostre gavene var til.⁴⁶

I tillegg til en gjennomgang av de generelle kildeproblemene, er det hensiktsmessig å kort definere et par begreper som jeg benytter i oppgaven. Jeg bruker begrepet *bot* i betydningen “straff” eller “plage”, etter definisjonen i KLNLM. I middelalderen ble botsbegrepet anvendt i forbindelse med menneskers kamp mot det onde, og det sikter tilbake på angeren, eller smerten over begåtte syndige handlinger.⁴⁷ Fra botsbegrepet kommer forestillingen om at folk måtte gjøre bot for sine synder, og denne trosoppfatningen har jeg kalt botsreligiøsitet. Trosoppfatningen innebar at lekfolk måtte gjøre botsøvelser for å få syndsforlatelse. De tre vanligste botsøvelsene var bønn, faste og å gi almisser. I undersøkelsen vil jeg komme nærmere inn på hvilket utslag botsreligiøsiteten ser ut til å ha hatt for religionsutøvelsen utover middelalderen.

I denne undersøkelsen er kapitlene 2 til 4 delt inn i ulike tidsperioder, mens kapittel 5 er et tematisk kapittel, som tar utgangspunkt i analysene i de tre foregående kapitlene. Den første perioden er kapittel 2 i undersøkelsen. Den dekker tidsrommet 1270-1350, som er siste del av den norske høymiddelalderen. Fra 1270-årene ble det vanligere å skriftfeste dokumenter i Norge, og dermed ble dette et naturlig utgangspunkt for undersøkelsen. Kapittel 3 omhandler hundreårsperioden etter svartedauden, fra 1351-1450. Etter svartedauden fant jeg en kraftig nedgang i norske gavebrev til de kirkelige institusjonene i Bergen. Etter 1350 forekom det også en betydelig innvandring til Bergen, og i løpet av hundre år hadde blant annet mange tyskere bosatt seg i byen. Det er bevart en rekke gavebrev fra tyske kjøpmenn etter 1350, og de inneholdt donasjoner til samtlige kirker og klostre i Bergen. Siste epoken er fra 1451 og utgjør kapittel 4 i oppgaven. Dette er en periode preget av ny vekst og handelsvirksomhet i byen, etter lavkonjunkturene som karakteriserte årene etter svartedauden. Siste periode er imidlertid syv år lengre for nordmenn enn for tyskere. Det skyldes at lutheranismen ble innført i 1530 i Lübeck og i 1537 i Bergen, noe som førte til at gavestrømmen til kirken forsvant.

⁴⁶ I tabellene hvor jeg ikke har regnet med disse testamentene, har jeg markert at de er tatt ut med: *.

⁴⁷ KLNLM bd. 2, s. 173-76.

I kapittel 5 vil jeg på bakgrunn av resultatene fra de foregående analysene i kapittel 2 til 4, vise generelle tendenser som kom til uttrykk i gavebrevene, og drøfte hvorvidt det finnes en utvikling i religiøsiteten til de ulike samfunnsgruppene. Konklusjonen i kapittel 6 vil oppsummere hvorvidt de teoretiske perspektivene fra kapittel 1 har vært fruktbare på det bergenske kildematerialet, og samtidig vil jeg vise til tendenser som var særegent for det bergenske kildematerialet.

2. RELIGIØSITETEN I HØYMIDDELALDEREN

Den kirkelige reformbevegelsen i Europa startet rundt 1050, kort tid etter innføringen av kristendommen i Norge. Strømningen fikk navnet gregorianismen etter pave Gregor VII, og gikk blant annet ut på å gjøre paven til kirkeorganisasjonens overhode og frigjøre den fra lekfolks påvirkning. I tillegg ble det satt fokus på å bedre kirkens moral, som innebar sølibatskrav for geistligheten og at simoni ble fjernet fra geistlige stillinger. Dermed kunne ikke lenger lekfolk innsette personer i kirkelige embeter, verken for betaling eller uten.¹

I Norge kom reformbevegelsen fra Europa til uttrykk fra 1070-tallet av, men for alvor først i erkebiskop Øysteins tid fra 1160-årene. Til tross for at det ikke var de store sakene i gregorianismen som ble tatt opp i diskusjonen rundt den norske kirken i første omgang, ble det gjennomført betydningsfulle endringer som plasserte den mer på nivå med kirkeorganisasjoner i andre land.² Under prosessen med å utforme en enhetlig kirke var det særlig to sentrale endringer som må nevnes. For det første ble det dannet fem faste bispeseter i landet. For det andre ble det i den forbindelse innført tiende, som ble samlet inn ved hjelp av kirkens sognesystem. Årstienden fra sognet utgjorde i prinsippet en tiendedel av årsinntekten, og den ble fordelt på biskopen, presten, kirken og de fattige.³

I dette kapitlet vil jeg ta for meg gaver fra elite og folk, og undersøke hvorvidt størrelsen på donasjonene reflekterte giverens status. På denne tiden stod kongemakten og den norske adelen sterkt i bysamfunnet, og i den følgende analysen ønsker jeg å se nærmere på hvilke institusjoner eliten knyttet seg til gjennom gavegivingen. Samtidig vil jeg til å vise ulike motiver bak gavegivingen, og trekke frem eksempler fra brevene som belyser disse.

Den fastere sognestrukturen i Bergen hadde økende betydning etter 1300. I analysen vil jeg drøfte hvorvidt gavestrømmen til sognekirkene i byen ser ut til å være

¹ Bagge, Sverre 1986. *Europa tar form. År 300 til 1300*. Oslo, s. 200-204.

² Kolsrud 1958, s. 178.

³ KLNMBd. 18 s. 280-86.

bestemt etter hvilket sogn de hørte til, eller om gavene i denne perioden var gitt på bakgrunn av eget valg eller personlig tilknytning til kirken eller presten.

Kildesituasjonen i perioden 1270-1350

I 1152/53 utstedte kardinal Nikolaus Brekespear en gaverettsstatutt, som senere ble tatt inn i den norske loven. Den inneholdt en tillatelse til å gi bort en tiendedel av arvet og en fjerdepart av selververvet gods uten arvingenes samtykke.⁴ Dette la vilkårene til rette for en økende strøm av gaver til kirken i løpet av høymiddelalderen.

Fra 1200-årene ble det et strengere krav fra kongen om å skriftfeste avtaler som ble inngått, og eiendomstransaksjoner ble påbudt skriftfestet i Magnus Lagabøtes' landslov fra 1274.⁵ Etter år 1300 kan kravet om å skriftfeste transaksjoner og avtaler ha hatt stor betydning både juridisk og kirkerettslig. Gjennom bevaringen av skriftlige dokumenter kunne kirken beskytte sin eiendom. Kirken hadde hatt en lengre tradisjon med skriftfesting enn staten, og det var også vanligere for kirkeadministrasjonen å bevare slike brev. Den dominerende gavetyper til kirken var jordegods i høymiddelalderen, og disse gavene ble oftere skriftfestet enn for eksempel forbruksgaver og løssøregaver. Dette bidro ytterligere til at flesteparten av de bevarte brevene vi har fra denne perioden er jordegodsgaver.⁶

I Norge øker antall bevarte brev og dokumenter markant fra 1270 til 1340-årene.⁷ Gjennomgangen av kildene fra Bergen for perioden 1270-1350, viser at det skriftlige materialet er konsentrert til siste halvdel av perioden, og antallet før 1300 er svært lavt. Dette kan være et resultat av ulike juridiske og skriftmessige endringer i perioden.

Gavegivernes sosiale status og deres økonomiske evne

Bysamfunnet bestod av mennesker med forskjellig sosial status. I tabell 2.1 under har jeg delt befolkningen inn i fem hovedgrupper. Den første kategorien har navnet "Kongelige",

⁴ Kolsrud 1958, s. 187.

⁵ Nedkvitne, Arnved 2004. *The Social Consequences of Literacy in Medieval Scandinavia*. Turnhout, s. 87.

⁶ Ibid. s. 93.

⁷ Ibid. s. 87.

og omfatter kongen, dronningen og deres nærmeste familie. Neste gruppe kalles "Geistlige", og inkluderer personer som omtales med geistlig tittel eller personer som har geistlig rang. Den tredje benevnelsen "Adelige" viser til personer av høyere rang, som hadde politisk makt og forskjellige særretter i samfunnet. Også disse omtales med tittel i kildene. I middelalderens språkbruk tilhørte adel og geistlige samfunnets øverste ordener, til tross for ulik grad av velstand og sosial anseelse i samfunnet. For eksempel hadde geistligheten et innbyrdes hierarki. Dette førte til at mange dem hadde lav samfunnsstatus og gjerne dårlig økonomi, på tross av sin tittel.

De lavere samfunnsgruppene er delt inn i "Byfolk" og "Bønder". Betegnelsen byfolk anvendes om personer som bodde i byen, og som ikke tilhørte aristokratiet eller hadde en geistlig eller kongelig tittel. Det kunne være stor sosial forskjell på byfolk, hvor rike kjøpmenn og bygårdseiere stod i sterk kontrast til fattige håndverkere og småhandlere.

Den siste kategorien i tabellen kalles "Bønder", og betegner personer som brukte jordeiendom utenfor bykjernen, og som bodde på gården han eller hun dyrket og drev. Det norske bondesamfunnet inneholdt også store sosiale forskjeller, som blant annet ble bestemt ved fødsel eller giftemål. I tillegg til de velstående bøndene som kunne eie store jordegods, fantes det også bønder som leide jorden de dyrket, og de ble kalt for leilendinger. I Norge var leilendingene rettslig frie personer som hadde inngått kontrakt med jordeieren, hvor begge var likeverdige juridisk sett. Dermed var de ikke stavnsbundet og hadde ikke arbeidsplikt på eierens jord, noe som var vanlig i andre europeiske land.⁸ Kategorien for bønder inkluderer også personer som man ikke har kjennskap til, men som kildene antyder at ikke har bodd i byen fast, og eventuelt folk utenbys fra som man ikke kjenner til.

Frem til år 1350 er det i alt bevart 34 gaver.⁹ Av tabell 2.1 under ser vi at 18 av gavene kom fra samfunnets øverste sjikt, mens 16 av gavene kom fra de lavere samfunnssjiktene. Dermed var relativt mange av givene til kirkene og klostrene byfolk og bønder allerede i høymiddelalderen.

⁸ Helle 1982, s. 447.

⁹ En av gavene er datert til før 1223, og dermed faller den utenfor undersøkelsens tidsramme. DN XII nr. 2.

Tabell 2.1

Gavegiversnes sosiale posisjon i Bergen i perioden 1270-1350.

	Kongelige	Geistlige	Adelige	Byfolk	Bønder	I alt
1271-80	1	1	-	-	-	2
1281-90	-	-	2	-	-	2
1291-1300	-	-	-	1	1	2
1301-10	-	-	3	1 ¹	1	5
1311-20	2 ²	-	-	1	-	3
1321-30	-	2	2	-	2	6
1331-40	-	-	2 ³	2	2	6
1341-50	1 ⁴	2	-	3	2	8
Totalt	4	5	9	8	8	34

Kilder: RN og DN.

¹ Bergljot ga bort gården Hovland i brevet, noe som tyder på at hun ikke bodde der selv. Samtidig var alle vitnene hennes fra Bergen, og det er sannsynlig at også Bergljot kan ha bodd i byen. Jeg har derfor valgt å plassere henne i kategorien "Byfolk". RN III nr 243, DN XII nr. 26.

² Dronning Isabella ga to gaver, en i 1316 og en i 1324. I tabellene over gavegiverne blir hun bare tatt med i 1316, selv om begge donasjonene tas med i de øvrige oversiktene.

³ Eindride Simonsson ga et testamentsupplement i 1337. DN I nr. 243.

⁴ Testamentet fra Kong Magnus Eriksson og Dronning Blanche regnes som en giver av ett testament. Dette gjelder også for andre ektepar som ga i samme gavebrev.

En nærmere undersøkelse av gavebrevene viste at gavenes størrelsesorden ikke alltid var i samsvar med statusen til giverne. For adelen og geistlighetens vedkommende har jeg kommet frem til at de ga ca 110 mmb i jordegodsgaver til kirker i Bergen, mens bøndene og byfolkene ga ca 195 mmb til sammen.¹⁰ Dette viser at bønder og byfolk hadde store jordeiendommer særlig i Bergen omegn, også i forhold til landets aristokrater på denne tiden. Det viser seg imidlertid at adel og geistlige ga en god del mer pengegaver enn de lavere stendene, noe som kan ha bakgrunn i deres næringsgrunnlag og graden av

¹⁰ Jeg vil påpeke at verdiene av jordegavene er avrundet til nærmeste månedsmatbol, som forkortes til mmb i teksten. Verdiene på jordegavene som er regnet ut, baserer seg på tallverdier fra RN og DN. Gjennomsnittsstørrelsen på én gård er satt til 6-7 mmb, etter Bjørvik, Halvard 1967. "Eit kyrkjeleg godskompleks i mellomalderen. Munkeliv klostets jordegods". *Heimen* 67 (14), s. 51-70. Hentet fra Thorbjørnsen, Cecilie 2000. *Munkeliv – det kongelige klosteret*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo, s. 11.

pengeøkonomi. Det var også vanlig at givere fra overklassen donerte til flere institusjoner både i og utenfor Bergen i samme brev.

Adelen kunne være sysselmenn, lagmenn eller en av kongens rådgivere i byen. Andre virksomheter som adelsfolk engasjerte seg i, var fjernhandel og sjøfart.¹¹ Geistligheten i byen kunne eie bygårder eller gårdsparter som ga dem inntekter. Samtidig finnes det kilder som tyder på at de geistlige solgte gårdsutbytte mot andre forbruksvarer som de trengte ved klosterinstitusjonen.¹²

Selv om adelen og geistligheten ofte hadde inntekter fra de samme virksomhetene i byen, skilte de seg fra hverandre som sosiale grupper. De geistlige hadde en spesiell klesdrakt og tonsur, som var en glattbarbert flekk på hodet.¹³ I tillegg ga de geistlige langt flere gjenstander i gaver, som vokslys, senger, klær, bøker og lignende. Bøkene i middelalderen var svært verdifulle. De hadde hovedsakelig et religiøst innhold, og var gjerne bønne- eller messebøker. Klærne som de ga var også verdifulle, og de ble ofte brukt i forbindelse med gudstjenestene. Det samme gjaldt de store mengder voks som ble gitt til institusjonene, som også ble brukt under messene.¹⁴

Gavebrevene i høymiddelalderen viste at det fantes store økonomiske forskjeller innad og på tvers av de sosiale lagene. Gavene til institusjonene i Bergen viste også at mange fra de lavere samfunnsjiktene hadde kapasitet til å gi bort store jordandeler i gaver. I en lignende undersøkelse viser Ole Bay at det i all hovedsak var den sosiale eliten som ga store gaver i jord til institusjonene.¹⁵ En av grunnene til at mange gavebrev fra bøndene er bevart i det bergenske kildematerialet, kan ha bakgrunn i deres juridiske situasjon som rettslig frie personer. Til tross for at veldig mange bønder dyrket jorden som leilendinger, var de ikke underlagt jordeierens private jurisdiksjon og kunne benytte jordens ressurser etter eget ønske.¹⁶ Nedkvitnes undersøkelse av gavebrevene til kirkene i Oslo viser også at det var flest bønder og byfolk som stiftet messer og bønnehold i kirkene i denne perioden.¹⁷

¹¹ Helle 1982, s. 452.

¹² Nedkvitne, Arnved 1997. "Kjøpe billig og selge dyrt. Ideal og praksis i de norske klostrenes handel i middelalderen." *Middelalderforum* nr 2.

¹³ Helle 1982, s. 453-54.

¹⁴ RN III nr. 1112, DN IV nr. 128.

¹⁵ Bay 1994, s. 339.

¹⁶ Helle 1982, s. 447.

¹⁷ Nedkvitne, Arnved 2000. *Middelalderbyen ved Bjørvika. Oslo 1000-1536*. Oslo, s. 301.

Institusjonene som mottok gavene i høymiddelalderen

Fra opprettelsen av erkebispesetet i Nidaros i 1152/53 ble biskopen den mest sentrale aktøren i landets kirkeorganisasjon, hvor han tidligere hadde vært underordnet kongen. Etter dette ble biskopen også overhode for presteskapet i sitt område. I Bergen hadde biskopen fast residens i den store Kristkirken, som var domkirken i området. Endringene i kristenretten gjorde at kirken selv fikk tilsetningsretten over sine embeter, og overtok kontrollen over eget jordegods. Det ble i tillegg viktig for geistligheten å øke prestenes status i samfunnet, fordi dette var avgjørende for å få folk til å akseptere forkynnelsen og leve i tråd med katolisismens normer.¹⁸

Kirken var senteret for lekfolks religiøse liv, og bybefolkningen ble samlet regelmessig for gudstjenester og for å motta sakramenter i kirkene. Geistligheten tok seg også av de svakest stilte menneskene i byen. En fjerdepart av kirkens tiende gikk til de fattige, og ved hospitalene i byen bodde gamle og syke mennesker. Kirkens institusjoner hadde dermed forskjellige oppgaver, og rettet seg mot alle samfunnssjiktene.

Tabellen nedenfor inneholder 85 gaver til de ulike institusjonsgruppene. Antall gaver overstiger antall brev, fordi mange av dokumentene inneholdt gaver til flere institusjoner samtidig. Dette gjelder i hovedsak for testamentene, men også for enkelte av sjelegavebrevne. Videre ser vi av tabell 2.2 under at det var klostrene som mottok flest gaver i høymiddelalderen.

¹⁸ Sigudsson 1999, s. 170-72.

Tabell 2.2

Institusjonene som mottok gavene i perioden 1270- 1350.¹⁹

	Domkirken	Kgl. Kapell m/ hospitalene	Trad. kl.	Tigg. ord.	Sognekirkene	De lokale kirkene	I alt
1270-80	1	2	2	2	-	-	7
1281-90*	1	3	4	2	1	-	11
1291-1300	-	-	2	-	-	-	2
1301-10	3	3	5	2	2	1	16
1311-20	2	4	1	-	8	5	20
1321-30	1	-	4	1	1	-	7
1331-40*	3	-	3	3	2	-	11
1341-50	3	1	5	2	-	-	11
Totalt	14	13	26	12	14	6	85

Kilder: RN og DN.

*Viser til dokumenter som hadde gaver til uspesifiserte kirkelige institusjoner i byen.

Domkirken i byen

I Bergen var Kristkirken på Holmen domkirke i byen. Utover 1100-tallet ble det bygget på Kristkirken, og i 1170 fikk den Sunniva-relikviene som tidligere hadde tilhørt kirken på Selja. Disse ble skrinsatt over høyalteret i kirken. Kristkirken hadde fått tomtegrunnen av kong Olav Kyrre, og kirken ble blant annet brukt til seremoniene der kroningen av konger fant sted. Domkirken var bispesetet til den bergenske biskopen, og her hadde han sin *cathedra*, eller stol eller trone, i koret i kirken. Etter hvert ble det også bygget egen bispegård og hus til domkapitlet.²⁰

Av de 14 gavene som ble gitt til Domkirken, kom tre fra kongelige. Dermed var det bare Håkon V av de kongelige giverne som ikke ga til Kristkirken. Deler av hans testament er gått tapt, og det er kun den delen av dokumentet som omfattet gaver til kapellgeistligheten som er bevart. Dermed kan det være at også han ga til Kristkirken i

¹⁹ I denne tabellen har jeg delt kategorien for klostrene, som viser antall gaver til de tradisjonelle klostrene og til tiggerordenene i byen.

²⁰ Helle 1982, s. 124, 146 og 284.

Bergen, men at den delen er borte. Håkon V ga donasjoner til kongelige kapell rundt om i Sør-Norge, og Apostelkirken i Bergen fikk inntekter til å gjøre ferdig byggearbeidet som gjenstod, i tillegg til diverse utstyr og messeklær.²¹ Donasjonen kan være uttrykk for at kong Håkon Magnusson ønsket å skape et godt forhold til kirkens institusjoner rundt i landet. Ved å gi gaver opprettholdt han kirkens velvilje, og dette var avgjørende for å beholde makten sentralisert i landet. I gave- og stadfestingsbrevet til Mariakirken i Oslo fra år 1300 skrev kong Håkon V følgende: ”Vi ber alle våre etterkommere å holde denne vår skipan på alle punkter, særlig ettersom vi har gjort dette til sjelehjelp for oss og våre forgjengere og etterkommere, og til verdslig ære, og til styrke og gagn for kongedømmet.”²²

På mange måter var det et krav at kongen ga donasjoner til forskjellige institusjoner, og det var vanlig å gi til landets domkapitler. Et eksempel på en slik gave, er testamentet til Kong Magnus Håkonsson fra 1277.²³ Dokumentet gir en oversikt over flere gaver til ulike institusjoner i Norge. Donasjonene bestod blant annet av jordegodsgaver og pengegaver, som var ansett som konvensjonelle donasjoner. Kong Magnus Håkonsson stilte krav til en del av institusjonene, og han ville blant annet at kannikene ved Domkirken i Bergen skulle holde sjelemesser for han.²⁴

Av de resterende gavene til Domkirken, kom syv fra samfunnets øverste sjikt. To geistlige testamenterte gaver til Kristkirken, hvor den ene var biskop Audfinn, og den andre var sira Arnfinn Petersson, som tidligere hadde vært alterprest i kirken. Av adelen var det fem stykker som ga til domkirken. To av gavene kom fra baron Bjarne Erlingsson og kona Magretha Nikolasdatter fra Nidaros. I testamentet til Bjarne kan vi lese at han dessuten ønsket sjelehjelp for seg, kona og deres sønn, i Apostelkirken og ved forskjellige sognekirker og klostre i byen.²⁵ Videre var det også adelige som ønsket gravsted i Kristkirken. Et eksempel er testamentet fra lagmannen Eindride Simonssen, som ville bli gravlagt i Kristkirken ved siden av sin kone.²⁶

²¹ DN XIX nr. 484. RN III nr. 1112.

²² DN I nr. 92. Dokumentet er tatt fra *Norske middelalderdokumenter*. I utvalg ved Sverre Bagge, Synnøve Holstad Smesdal, Knut Helle. Bergen, 1973.

²³ Kong Magnus Håkonsson er kjent som Magnus Lagabøte.

²⁴ RN II nr. 171, DN IV nr. 3.

²⁵ DN XV nr. 1, DN 2 nr. 88.

²⁶ DN I nr. 233.

Av de lavere samfunnslagene var tre av gavene fra byfolk og kun én fra bondestanden. To byfolk ga til Kristkirken mot provent i Bispegården. Nikolas Tartzt avtalte provent for seg, kona og sin sønn, med forbehold om at de fikk et loft, en bu og hver sin tjener.²⁷ Torfinn i Henriksgården valgte gravplass for seg og kona i Domkirken, i tillegg til at det skulle leses daglige sjelemesser i ett år etter begravelsen. Videre ga de også til Apostelkirken og til flesteparten av de øvrige kirkene i Bergen. Gavebrevet fra bonden Gudleik Ogmundsson inneholdt en donasjon på tre månedsmatbol til Kristkirken, men han stilte ingen direkte vilkår for gaven.

Sammenlignet med en undersøkelse fra Oslo, mottok Domkirken der tre gaver før 1300, men de fleste gavene ble gitt mellom 1300 og 1350. Av donasjonene etter 1300 var åtte gaver fra eliten, fem var fra byfolk og bønder, og én giver var ukjent.²⁸ Samlet viser dette at det var omtrent dobbelt så mange fra de høyere samfunnslagene som ga til domkirken i Oslo. I denne perioden ble domkapitlene sett på som et prestisjefullt sted å motta sjelehjelp eller gravlegges.²⁹ I Bergen var i alt ti av de 14 givene til domkirken fra samfunnets øverste sjikt.

Kongens kapeller og tilhørende hospitaler

I tillegg til domkirkene i landet hadde kongen også egne kapeller, og i Bergen var disse Apostelkirken i kongsgården, Allehelgenskirken og Katarinakirken, hvor de to siste også hadde hospitaler.³⁰ I 1217 ble Katarina- og Allehelgenschospitalet fattighospitaler for 20 kvinner og 30 menn, som skulle få husrom, mat og klær. Trolig bodde også kronisk syke ved hospitalene, og i kong Magnus Håkonssons testament fra 1277 omtaler han Allehelgenschospitalet som fattighospital, og St. Katarinahospitalet som et sted for spedalske.³¹ I senmiddelalderen overtok St. Jørgenshospital som et oppholdssted for spedalske.

²⁷ RN V nr. 306, DN VI nr. 159.

²⁸ Roaldset 1996, s. 123.

²⁹ Se s. 96-97.

³⁰ I 1181 lå Allehelgenskirken mellom Vågen og Alrekstadvågen ved nåværende Rådstuplass. Etter brannen i 1248 ble det bygget en ny Allehelgenskirke med hospital på samme sted. Kong Magnus Håkonsson lot også det kongelige kapellet Katarinakirken få bygge hospital. Helle 1982, s. 145.

³¹ RN II nr 171, DN IV nr. 3.

Av donasjonene til de kongelige kapellene er det seks givere for de tretten gavene, hvor tre var kongelige, to var adelige og én var bymann. Gavene fra aristokratiet og den fra husbonden Torfinn i Henriksgården rettet seg mot flere institusjoner samtidig. Flere av giverne ser ut til å ville markere sin posisjon i bysamfunnet ved å vise tilhørighet til prestisjefulle institusjoner. Et eksempel er brevet fra Herr Bjarne Erlingsson, som i 1309 ville at årtiden hans i Apostelkirken skulle holdes ”med fuld siielemesz, sangh, klangh och woxliusz”.³² På samme tid var dette en mulighet for han til å styrke sin verdslige ære, og det kom frem ved at han ønsket brennende lys og klokkeklang til messen.

Torfinn i Henriksgården ga til Mariakirken og de lokale kirkene i byen, i tillegg til Apostelkirken.³³ Det som er interessant med donasjonen fra husbonden Torfinn, er at dette er det eneste gavebrevet til sognekirker og kongelige kapell i byen som ikke var fra eliten. Torfinn i Henriksgården ga også til navngitte geistlige i testamentet, og han hadde en notarius og en klerk som testamenteksekutorer.³⁴ Dette kan tyde på at han hadde en høyere sosial anseelse i byen enn hva hans samfunnsgruppe skulle tilsi, på tross av at han ikke var adelig. Han omga seg med aristokrater, og i testamentet kan det virke som han forholdt seg som en adelig: ”[...] kys ek mer leghstad at Kristkirkiu i Biorghvin i Thomasstuku”.³⁵ Det var uvanlig for byfolk å velge gravsted i Kristkirken. I tillegg ga han donasjoner til flertallet av kirkelige institusjoner i byen, noe som trolig var uvanlig for byfolk i denne perioden. Forbindelser til framtrede kirker og klostre i byen må ha vært en måte for velstående byfolk som Torfinn i Henriksgården å skille seg ut fra mengden, og markere sin posisjon på tvers av de sosiale gruppene i byen.³⁶

I perioden 1299-1350 var 15 av donasjonene til Mariakirken i Oslo fra kongelige, geistlige og adelige, og kun én gave var fra en ukjent.³⁷ Av disse inneholdt ti brev sjelegaver til kapellet. I og med at kapellene i hovedsak var kongens kirker i byen, må det ha vært prestisjefullt å bli holdt sjelemesse for i de kirkene. I Bergen var ti av gavene til kapellene fra eliten, og tre var fra folket. Av gavene til hospitalene i Bergen var alle fem fra eliten. Dermed avslører både gavebrevene fra Bergen og Oslo at donasjonene til

³² DN XV nr. 1.

³³ RN IV nr. 95, DN VII nr. 94.

³⁴ En *notarius* var en skriver eller en sekretær hos kongen. I 1320 betydde *klerk* en geistlig. Fritzner, Johan 1954. *Ordbog over Det gamle norske Sprog*. Oslo.

³⁵ DN VII nr. 94.

³⁶ Roaldset 1996, s. 104. Inkluderer ikke gavene til hospitalene.

³⁷ Ibid. s. 123.

kapellene ble gitt av eliten, eller av folk som sannsynligvis hadde nær kontakt med de øvre samfunnsjiktene i byen.

Klostrene i bysamfunnet

Før 1150 hadde flere klostre etablert seg i Bergen. Klosterordenenes virksomhet ble viktig i kirkens selvstendighetskamp og under frigjøringen fra kongemakten. De var nært tilknyttet de monastiske ordenene over hele Europa, og det nære samarbeidet viste seg igjen ved at de norske klostrene var dominert av utlendinger den første tiden. Først i løpet av en hundreårsperiode var klostrene blitt helt eller delvis fornorsket. I tillegg inneholdt klosterbibliotekene tekster som knyttet de norske klostrene til den felleseuropeiske monastiske lærdomskulturen.³⁸

I høymiddelalderen lå klostrene fordelt rundt i Bergen, og det første som ble grunnlagt var Munkeliv kloster. Munkeliv var et benediktinerkloster som etablerte seg på Nordnes rundt år 1110. Nonneseter kloster ble opprettet av cistercienserne, og klosteret lokaliserte seg ved østsiden av Alrekstadvågen. Dette var landets første kvinnekloster av cistercienserordenen, og det ble grunnlagt før 1146.³⁹ Jonsklosteret ble etablert før 1180, og gikk vanligvis under navnet Jonskirken. Klosteret bestod ikke av munkar i den forstand, men av et regulært prestekollegium som avla ordensløfte og som levde i tråd med augustinerregelen. Augustinerkannikene var presteviglede, og de holdt gudstjeneste og drev sjelesorgarbeid under biskopens tilsyn. Brødrene skulle tjene som eksempler for sekulærgeistligheten, som var presteskapet i byen. De skulle ikke ha eiendom, de hadde respekt for sølibatet og de overholdt den daglige gudstjenesten.⁴⁰

De 22 gavebrevene som inneholdt donasjoner til klostre i høymiddelalderen, hadde i alt 26 gaver fordelt på de tradisjonelle klostrene i byen. Av de 22 brevene var det kun seks som ikke nevnte Munkeliv kloster. Færrest gaver mottok Jonskirken, som fikk to donasjoner i denne perioden, Nonneseter fikk seks gaver og til slutt Munkeliv med 18 donasjoner. Munkeliv mottok en stor andel av gavene til kirkene i Bergen, og det er

³⁸ Sigurdsson 1999, s. 175.

³⁹ Helle 1982, s. 140. Se også: Henriksen, Dag Sverre 2005. *Cistercienserordenen*. Oslo, s. 25.

⁴⁰ Nenseter, Olav 2002. *Augustinerordenen. Å lære andre gjennom ord og eksempel*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo, s. 15.

mulig at Munkelivs nære tilknytning til kongemakten før 1319 bidro til dette.⁴¹ Den bevarte brevboken fra Munkeliv er likevel den fremste årsaken til at klosteret ofte er overrepresentert i tabellene. Gavebrev fra andre institusjoner kan dermed godt ha eksistert i større omfang, men er gått tapt eller aldri blitt skriftfestet. Av de som ga til de tradisjonelle klostrene i høymiddelalderen, var ti fra eliten og tolv var byfolk og bønder. Samtlige av bøndene i tabellen ga proventbrev til Munkeliv, og det samme gjaldt for mange byfolk.

Fra 1240-årene etablerte tiggerordenene seg i byen. Først kom dominikanerne, og rundt 1250 ble fransiskanerne en del av bybildet. Tiggerordenene hadde fattigdom som ideal, og verken klosterinstitusjonen eller de selv hadde eiendomsrett. Deres virksomhet baserte seg i stor grad på å gå ut i samfunnet og samtale med folk. De oppsøkte mennesker hvor de samlet seg, og den store tilstrømningen av handelsfolk til Bergen særlig i sommermånedene ga dem et godt utgangspunkt for å forkynne.⁴²

Til sammen mottok dominikanerne fem donasjoner og fransiskanerne syv gaver før 1350. Første gang tiggerordenene i Bergen nevnes i gavebrevene, er av Kong Magnus Håkonsson i 1277.⁴³ Han ville gravlegges i fransiskanernes kirke i Bergen. Samtlige norske konger før han var begravd i landets bispekirker. Magnus Lagabøtes valgte dermed å bryte sedvanen ved å foreta et personlig valg. På denne tiden var det oppstått en større bevissthet om personlige krav og muligheter innenfor religionen. Det å bli gravlagt inne i et kloster kunne være fordelaktig for livet etter døden.

Fra midten av 1200-tallet var det blitt vanligere for personlig sterkt religiøse menn som Magnus Lagabøte å gi støtte til tiggermunkene. Fra Frankrike var Ludvig IX nært knyttet til fransiskanerordenen.⁴⁴ Ludvig den hellige bidro med økonomisk støtte til fransiskanernes byggeprosjekter, i tillegg til at han opprettet nye klostre. Han donerte betydelige gaver til ordenen, og deltok ofte ved deres gudstjenester.

I et dokument fra 1324 donerer fru Torbjørg en gave til fransiskanerne i Bergen.⁴⁵ Selv om donasjonen ikke inneholdt direkte fordringer om sjelehjelp, var en pengegave

⁴¹ Thorbjørnsen 2000, s. 82.

⁴² Sigurdsson 1999, s. 174.

⁴³ RN II nr. 171, DN IV nr. 111.

⁴⁴ Ludvig IX ble kanonisert i 1297 og ble med dette Frankrikes nasjonalhelgen. Lawrence, C. H. 2001. *Medieval Monasticism*, 3. utg. (1984). London, s. 194.

⁴⁵ DN I nr. 177.

som denne trolig motivert ut fra religiøse motiver. Som geistlige tilbød tiggermunkene immaterielle verdier i bytte for gaver, blant annet ved å gi folk sjelehjelp. På samme tid hadde tiggerordenene noe som Erik Gunnes omtaler som en 'åndelig skatt', som bestod av ordenens samlede sum av gode gjerninger.⁴⁶ Tiggerordenenes popularitet kan ha bakgrunn i at de drev forkynnelse for folk ute i samfunnet. Tiggermunkene levde etter et strengt fattigdomsideal, og deres funksjon i bysamfunnet var å holde prekener for folk og bistå dem som sjelesørgere.

Mot slutten av senmiddelalderen var det stor innvandring til byen, og blant dem var det flere tyskere som kom til byen. Av gavebrevene vi har bevart fra tiggerordenene i denne perioden, er ett av testamentene fra tyskeren Herman Osenbrugge. I 1339 ga han seks mark til fransiskanerne mot at de skulle holde sjelemesser for han i et år: "Item fratribus minoribus in Berghen do 6 mr. den., pro quibus missas legere debent per unum annum".⁴⁷

Dersom vi ser nærmere på de som ga til tiggerordenene i denne perioden, kommer det frem at to av gavene var fra kongelige, fire kom fra adelen, og én var fra en tysker i byen. Av gavene til de tradisjonelle klostrene derimot, var et stort antall givere byfolk og bønder. Dette indikerer at den personlige vendingen i religionen, hvor det ble lagt vekt på menneskenes individuelle ansvar for frelse, kan ha kommet først til overklassen. En slik religiøsitet var nært knyttet til tiggerordenenes forkynnelse. De tradisjonelle klostrene fokuserte derimot på kollektivt bønnehold for menneskene, for å oppnå felles frelse for alle kristne. Tiggerordenene fokuserte i større grad på individets mulighet til å rense sin sjel fra syndige handlinger. Det kan se ut til at utlendingene i byen hadde en mer individualisert kristendomstro, i forhold til de lavere sosiale sjiktene i Bergen.⁴⁸ Det er mulig at religionsutøvelsen til hansakjøpmenn ble et ideal for den norske eliten i byen, men dette vil jeg komme tilbake til.

⁴⁶ Gunnes 1987, s. 70.

⁴⁷ BBf nr. 2, s. 10.

⁴⁸ Se kapittel 3 og 4.

Sognekirkene og de lokale kirkene i byen

Norge ble delt inn i permanente kirkesogn allerede på 1100-tallet. I byene tok det imidlertid noe lengre tid, og Bergen fikk allment aksepterte sogn først etter 1300. Sogneinndelingen var trolig opphavet til konfliktene mellom prester og biskop, som fant sted de første tiårene etter sogneordningen trådte i kraft. Konflikten bestod i at geistlige utøvde sognerettigheter uten tillatelse fra biskopen. Disse rettighetene bestod blant annet i å motta skriftemål fra folk, gi absolusjon eller syndsforlatelse og utføre sakramenter som dåp og ekteskap, nattverd og den siste olje. Rettighetene hadde stor økonomisk betydning for sognekirkene, og de ønsket å beskytte sine interesser overfor kongens kapellgeistlighet og tiggerordenene i byen.⁴⁹

Sogneordningen gjorde at tienden kunne samles inn mer effektivt. Samtidig ble sognet et ledd for kirkeorganisasjonen til å overføre doktriner fra pavemakten og integrere dem på lokalt nivå. Dette bidro til å skape et stabilt kirkelig miljø i lokalsamfunnet. Etter at presten ble fast ansatt i et sogneområde, ble det vanligere for folk å knytte personlige bånd med presten.⁵⁰ Sognegrensene kunne til tider være problematiske å opprettholde i en by som Bergen. Byen var i sterk vekst, og hadde stor tilstrømning av folk utenfra, både i seilingssesongen og av utlendinger som bosatte seg fast i byen.⁵¹

Vi vet mindre om hvordan sogneordningen fungerte i praksis i Bergen. Bosetningen i byen var avgjørende for hvilken kirke man sognet til, men tilhørighet på annet grunnlag kunne også være avgjørende. I en by som Bergen var det vanlig å ha tilknytning til sogneprester gjennom familietradisjon eller ved personlige valg. Knut Helle legger til at byens tilstrømning av handelsfolk i sommersesongen styrket den personlige og sosiale tilknytningen på bekostning av den territorielle.⁵²

I Bergen fantes det åtte sognekirker rundt 1350, og disse var Lille Kristkirken, Mariakirken, Peterskirken, Nikolaikirken, Martinskirken, Halvardskirken, Mikaelkirken i Vågsbotn og Korskirken.⁵³ Sogneordningen skulle sikre at menneskene kunne motta

⁴⁹ Helle 1982, s. 585-586.

⁵⁰ Brown 2003, s. 44-47.

⁵¹ Helle 1982, s. 358.

⁵² Ibid. s. 584.

⁵³ Ibid. s. 588.

sjelehjelp og høre prekener ved sin kirke, og dermed fikk de muligheten til å knytte personlige bånd til presten. Videre skulle de motta sakramentene ved sognekirken, samtidig som deres tiende ville bli innbetalt til sognet de tilhørte.⁵⁴ De lokale kirkene regnes i denne perioden for å være Olavshusene på Holmen, og videre Viljamskirken, deretter Olavskirken på Bakkane, Lavranskirken, Columbakirken, Agatekirken og Klements kirken. I kildene finner man i tillegg Fabianus' og Sebastianuskirken, som vi har vi lite informasjon om, men som vil regnes til kategorien "De lokale kirkene".⁵⁵

Donasjonene til sognekirkene i denne perioden er samlet i ett gavebrev fra kongelige, tre gavebrev fra adelen, i tillegg til ett brev fra husbonden Torfinn i Henriksgården. Brevene inneholdt i alt 14 donasjoner til sognekirkene. To av brevene fra adelen og gaven fra husbonden Torfinn inneholdt også gaver til de lokale kirkene, og som det fremgår av tabell 2.2 er det seks gaver i denne kategorien.⁵⁶

Sognekirkene og de lokale kirkene mottok donasjoner i testamenter eller sjelegavebrev. I 1324 ga Dronning Isabella 300 mark til Mariakirken i Bergen for messehold ved alteret i kirken.⁵⁷ De resterende gavene bestod av gårdsparter eller pengegaver av ulik størrelse, og de var relativt små og spredd på flere institusjoner.

I 1288 ga lendmannen Gaute Erlingsson gaver til klostre og kirker i Bergen og Stavanger bispedømme. For personer som eide jord i flere bispedømmer kunne det være nærliggende å gi gaver til kirkene i omlandet rundt. Gaute Erlingsson fra Ryfylke ga "mork vegna till hværrar annarrar kirkiv i Biorgvin". Det at han ga til flere kirker i byen uten å nevne de ved navn, og at han ikke var bosatt i byen, viser trolig at han ikke var personlig knyttet til kirkene i Bergen.⁵⁸

I 1337 ga Eindride Simonsson pengegaver til lille Kristkirken og Mariakirken. I tillegg ga han voks som skulle brukes når de geistlige holdt sjelemesser og bønnehold for hans sjel.⁵⁹ I brevet ga han også gaver til geistlige ved institusjonene, noe som kan tyde på at han var personlig knyttet til presteskapet ved sognekirkene.

⁵⁴ Brown 2003, s. 46.

⁵⁵ Helle 1982, s. 581.

⁵⁶ Se s. 23.

⁵⁷ DN II nr. 154.

⁵⁸ DN II nr. 24.

⁵⁹ DN I nr. 243.

Herr Bjarne Erlingsson ga tolv donasjoner til klostre og kirker i Bergen, i tillegg til en rekke gaver til institusjoner i andre norske byer.⁶⁰ Dette tyder på at han ikke følte en personlig tilknytning til sognekirkene i Bergen. Likevel inneholdt brevet flere religiøse fordringer, og dette gjaldt også presteskapet ved enkelte av sognekirkene i Bergen. Herr Bjarne Erlingsson valgte seg gravsted i Kristkirken i Nidaros. Videre ga han donasjoner til institusjoner i hele landet for sjelehjelp, og dette forsterker inntrykket av at han hadde svak personlig tilknytning til sognekirkene i Bergen. Jeg mener at det tydelige religiøse budskapet ikke er tilstrekkelig for å vise at Bjarne var personlig tilknyttet sognekirkene i Bergen.

Torfinn i Henriksgården ga gaver til i alt 18 institusjoner i Bergen, og flere av de var sognekirker.⁶¹ Donasjonene til sognekirkene blir ramset opp i brevet, og det stilles ingen vilkår for gavene. Dette kan være et uttrykk for at han ikke følte seg personlig knyttet til sognekirkene i byen. Samtidig styrker hans ønske om gravplass i Kristkirken påstanden om at gavene var motivert ut fra et ønske om å markere sin posisjon i lokalsamfunnet.

Det så ut til at sogneinndelingen ikke nødvendigvis hadde betydning for hvilke sognekirker folk valgte å donere til i gavebrevene i denne perioden. Dette kan begrunnes med det jeg nevnte innledningsvis, ved at sogneskillene i Bergen ikke ser ut til å ha vært faste før etter 1300. Samtidig kan gavene til sognekirkene i større grad ha vært preget av personlige valg, etter hvilke kirker man ønsket seg sjelemesser og årtidehold ved.

I tillegg til de verdslige motivene som tydelig kom til uttrykk i gavebrevene til sognekirkene, inneholdt brevene fra eliten også tydelige religiøse ønsker. Det å bli holdt årtid for i ulike sognekirker kunne være en måte for å fremheve sin samfunnsposisjon og bevare sitt omdømme på etter døden.⁶² Både Gaute Erlingsson, Eindride Simonsson og Bjarne Erlingsson ga til sognekirkene i Bergen for bønnehold.⁶³ Dette tyder på at gavegivningen til kirken i stor grad var religiøst motivert, selv om også de verdslige motivene trolig var sentrale for gavegivningen til sognekirkene i høymiddelalderen.⁶⁴

⁶⁰ DN XV nr 1.

⁶¹ DN VII nr. 94.

⁶² Bagge 1992, s. 15.

⁶³ DN II nr. 24, DN I nr. 243 og DN XV nr. 1.

⁶⁴ Mer om motiver bak gavegivningen i kapittel 5.

Økende giverglede på tvers av de sosiale sjiktene

Denne analysen av donasjonskulturen startet i 1270, samtidig med at det ble vanligere å skriftfeste dokumenter i landet. Gavebrevene er få på 1200-tallet, men deretter ser gavestrømmen ut til å stimuleres av den generelle veksten som preget bysamfunnet i høymiddelalderen.

Overklassen i Bergen markerte sin forbindelse til de mest prestisjefulle institusjonene i byen gjennom donasjonskulturen, og gavene til Domkirken og de kongelige kapellene var enten fra eliten eller fra folk med nære forbindelser til overklassen i byen. Til tross for at eliten ga til mange betydningsfulle kirker i byen, viste det seg imidlertid at gavene i jord ikke var større enn jordegodsgavene fra de lavere sjiktene. Videre kom det frem at elite og folk ga omtrent like mange gaver i perioden, henholdsvis 18 og 16 gavebrev med donasjoner fordelt på de kirkelige institusjonene i Bergen.

Å bli holdt sjelemesser for i sognekirkene, kunne være en måte for lekfolk å markere seg på i bysamfunnet. Samtidig la kirken i høymiddelalderen vekt på at folk måtte ta ansvar for egen frelse, ved å gi gaver for at de geistlige skulle utføre religiøse handlinger for dem. Rent kvantitativt kunne gaver til mange kirker korte ned tiden i skjærsilden, ved at flere ba for ens sjel. Mange av donasjonene til sognekirkene kan trolig forklares med at giveren ønsket religiøse tjenester i flere kirker samtidig. Likevel er det tenkelig at de verdslige motivene også var avgjørende for gavegivningen til sognekirkene i denne perioden. Dermed så det ut til at den territorielle tilknytningen til sognekirkene i årene før svartedauden var av mindre betydning for donatorene.

3. HANSATIDEN I BERGEN

I Norge er det vanlig å markere overgangen fra høymiddelalderen til senmiddelalderen med svartedaudens herjinger. Pesten kom til Bergen sommeren 1349 med et skip fra England. I andre halvdel av 1300-tallet kom det i tillegg nye pestangrep hvert tiår, og med spredte utbrudd den følgende tiden. Norges befolkning ble nærmest halvert etter pestbølgen, og folketallsutviklingen var negativ det følgende hundreåret.¹

Svartedauden førte til store økonomiske tap for kirken og kongemakten. Pestangrepene påvirket også den sosiale strukturen i bysamfunnet, og store deler av adelen på Vestlandet falt bort på grunn av verdisenkningen av landsskylden på jordeiendommer. Samtidig slo mange tyske kjøpmenn seg ned i byen etter 1350, og dette har resultert i en rekke bevarte testamenter fra tyskere i senmiddelalderen. I dette kapitlet vil jeg undersøke hvilke kirker de ulike samfunnsgruppene i byen ga til, og dermed se om gavegivingen kan være sosialt eller geografisk differensiert. Videre vil jeg diskutere om sognekirkenes religiøse oppgaver tok over for den dominerende klosterkulturen i Bergen, og hvorvidt dette gjenspeilet seg i de norske og tyske gavebrevene. Spørsmålet blir da om gavestrømmen til de kirkelige institusjonene i Bergen kan belyse ulike religiøse tradisjoner i Norge og Tyskland.

Sosiale omveltninger etter svartedauden

På 1200-tallet var Bergen en sentral by for kongemakten og dens organisasjon, og på bakgrunn av dette har byen blitt kalt Norges første rikshovedstad.² Gjennom hele høymiddelalderen hadde Bergen hatt en viktig politisk rolle. I andre halvdel av 1200-tallet oppholdt kongen og den bordfaste hirden seg store deler av året i kongsgården i landets viktigste byer, og i Bergen satt de ofte og lenge av gangen. I senmiddelalderen kom imidlertid kongemaktens organisasjon til å endre seg. Allerede i 1319 flyttet kongen utenlands, i forbindelse med at Norge ble bundet sammen med Sverige i en

¹ Ersland, Geir Atle og Hilde Sandvik 1999. *Eit rike tek form. Norsk historie 1300-1625*, bd. 2. Oslo, s. 63.

² Helle 1982, s. 8.

personalunion. Etter dette gikk Norge inn i personalunion med Danmark fra 1380, og fra 1397 ble Norge en del av Kalmarunionen.³

Som følge av pestangrepene ble det kongelige personellet i Norge sterkt redusert, og kongemakten opplevde et kraftig inntektstap. Inntektene fra jordeiendommer i form av landsskyld gikk kraftig tilbake etter svartedauden. Kongsinntektene som før hadde blitt omsatt i Bergen, ble vesentlig redusert allerede fra 1319 og utover, ved at kongen ikke lenger oppholdt seg i byen. Bergen hadde også vært viktig for kirkemakten gjennom hele høymiddelalderen, men det kirkelige senteret led mye den samme skjebnen som kongemakten etter svartedauden. Biskopen flyttet ikke ut av landet som kongen hadde gjort, men de faste inntektene til kirken og antallet geistlige ved institusjonene gikk kraftig tilbake. Mange av de kirkelige institusjonene fikk sitt økonomiske grunnlag svekket etter svartedauden. Dette hindret kirken i å opprettholde virksomheten på samme nivå som i høymiddelalderen. Kirkene fikk færre prester i sognene, og gudstjenestetilbudet ble redusert på grunn av pestangrepene. Det tapte inntektsgrunnlaget førte til at kirken måtte slå sammen embeter og inntektene som hørte til.⁴

Likevel hadde kirken en del andre inntekter, bortsett fra de faste inntektene i form av tiende og avkastning på jordeiendommene. En av disse inntektspostene var gaver fra lekfolk, og på denne måten bidro donasjoner til en viss grad å bedre kirkens økonomiske situasjon, i en periode som var preget av store samfunnsmessige utfordringer.

Fra midten av 1300-tallet var det en kraftig økning i innvandringen til Bergen, og en stor andel var tyske kjøpmenn som ble sendt ut for å drive handelsvirksomhet. I Nord-Europa dominerte hansaforbundet handelen, og forbundet hadde sterke økonomiske interesser både i Danmark og Sverige, så vel som i Norge. Handelsgrunnlaget i Bergen og den store innvandringen gjorde at byen utviklet seg til å bli et fjernhandelssentrum i hansaforbundets handelsnett, og rundt år 1300 hadde Bergen en dominerende stilling i norsk utenrikshandel. Den skjøt fart etter 1350-årene, og siden beholdt Bergen sin posisjon i det nordtyske handelsnettet til ut på 1500-tallet.⁵

Hansakjøpmenn utgjorde en vesentlig del av Bergens befolkning fra senmiddelalderen og utover, og var med på å bygge opp næringslivet i byen. Den store

³ Ersland 1999, s. 66-78.

⁴ Helle 1982, s. 685.

⁵ Bagge, Sverre 2001. *Da boken kom til Norge. Norsk idéhistorie*, bd. 1. Oslo, s. 291.

mengden tyskere som kom til byen bosatte seg på Bryggen-området. For å beskytte sine rettigheter og privilegier overfor den norske stat, hadde tyskerne opprettet en egen organisasjon mot slutten av 1360-årene, kalt Kontoret. Etter hvert fikk organisasjonen kontroll over tørrfiskeeksporten ved Bryggen i Bergen. Etter 1350 hadde det vært en betydelig prisstigning på tørrfisk, og engelske tollregnskaper allerede fra begynnelsen av 1300-årene viste at 80 prosent av den norske eksporten bestod av tørrfisk. De resterende 20 prosentene bestod av sild og tran, trelast, husdyr og huder. For å betale for varene som de nordnorske fiskerne hadde med til byen, importerte hanseatene store mengder korn fra områdene rundt Østersjøen.⁶

Kildesituasjonen i perioden 1351-1450

Ved å bruke gavebrevene som kilder til å finne ut mer om den religiøse mentaliteten, kan vi finne frem til eventuelle forskjeller i trosoppfatninger hos nordmenn og tyskere. Donasjonsbrevene fra middelalderen viser blant annet hvilke institusjoner som ble betenkt, hva de ga og hvilke motytelser giveren ønsket fra de geistlige. Av gavebrevene vi har bevart er til sammen 90 fra hansakjøpmenn og 19 fra nordmenn.⁷ Denne skjevfordelingen mellom de tyske og norske gavebrevene kan ha bakgrunn i at forholdsvis flere av de norske gavebrevene er gått tapt.⁸

De norske gavebrevene som er bevart, er hovedsakelig dokumenter som gjaldt jordtransaksjoner, overtagelse av hus og bygninger eller lignende. I Norge ble slike dokumenter skrevet på pergamentstykker, og de ble juridisk gyldige ved at personen hadde minst to vitner til stede. Pergamentbrevene ble videre regnet som privat eiendom. Testamentene ble bevart enten av arvingene eller av testamentkuratorer. Funksjonen til slike dokumenter var i stor grad å sikre arvingene sine arvestykker. Dermed har det vist seg at testamenter som inneholdt pengegaver oftere forsvant, mens dokumenter som viste til eierforhold og rettigheter til jordeiendom ble bedre tatt vare på. Når kirker mottok

⁶ Herteig, Asbjørn E. 1976. *Håndbok i middelaldersk kulturhistorie*. Bergen, s. 21.

⁷ Se tabell 3.2.

⁸ Helle 1982, s. 696.

jordegodsgaver fra lekfolk ble dokumentet gjerne tatt vare på i institusjonenes arkiv, eller de ble nedskrevet i jordebøkene eller brevbøkene til institusjonen.⁹

Den eneste brevboken i Bergen som er bevart for ettertiden, er Munkelivs brevbok som går frem til 1426. Videre er det bevart et eiendomsregister fra Munkeliv kloster fra 1463.¹⁰ Gavebrevet fra Herr Ogmund Finnson er et eksempel på et dokument fra denne samlingen. I 1386 ga han Munkeliv kloster en holme med tilhørende fiskerettigheter. Lignende gavebrev ble ofte tatt vare på, særlig med tanke på juridiske konflikter som kunne unngås ved en senere anledning med nødvendig dokumentasjon. Munkelivs brevbok inneholder kun en oversikt over gavene til Munkeliv, og gaver til andre kirker og klostre er ikke tatt med. Gavebrev til andre institusjoner i byen er funnet i tilsvarende jordebøker og samlinger som den fra Munkeliv kloster. Bergen Kalvskinn en av jordebøkene som er bevart for ettertiden. Videre hadde alle geistlige institusjoner egne arkiver, som kan ha inneholdt gavebrev.

Jordegodsgavene var svært verdifulle i middelalderen, fordi de ga en jevn avkastning i form av landsskyld på ubestemt tid. På denne måten ble jordeiendom sett på som kapital. Pengegavene ble derimot betraktet som forbruksgaver, som ikke økte i verdi, men som ble brukt til å dekke forskjellige utgifter. Av de norske bevarte gavebrevene som inneholdt pengedonasjoner, ser vi ofte at disse også inneholdt jordegodsgaver, som sannsynligvis er hovedårsaken til at dokumentene ble tatt vare på.¹¹ I denne perioden fant jeg kun ett gavebrev som inneholdt forbruksgaver og gaver i løsøre. Den var fra Jon Eiriksson, og i 1410 ga han tre pund engelsk og en gjenstand i sølv mot at hans foreldre ble skrevet inn i årtideboken til Munkeliv kloster.¹²

Tyske byer som Lübeck hadde en annen praksis for å bevare dokumenter enn vi hadde i Norge. Juridiske avtaler ble skrevet ned i bøker som ble oppbevart på rådhuset i Lübeck. Disse bøkene blir kalt *Die Niederstadtbücher*, og de inneholder blant annet testamenter fra bergenfahrene. Bøkene har gjort at tyskerne har et mye fyldigere kildemateriale til juridiske dokumenter fra middelalderen enn for eksempel Norge.¹³ Alle gavebrevene vi har fra tyskere som donerte til kirker og klostre i Bergen er testamenter,

⁹ Nedkvitne 2004, s. 63-65.

¹⁰ Helle 1982, s. 866.

¹¹ Et eksempel på dette, er testamentet til Eindride Simonssen fra 1337. DN I nr. 243.

¹² DN XII nr. 147.

¹³ Bruns, Friedrich 1900. *Die Lübecker Bergenfahrer und Ihre Chronistik*. Berlin. (BBf)

og samtlige av donasjonene var forbruksgaver eller løseøregaver. Eksempler på gaver fra hansakjøpmenn er blant annet tønner med tjære eller vin, mel, klær og sko, i tillegg til pengegaver av ulike størrelser.

Vi må anta at kildebevaringen i Tyskland er en viktig årsak til at de har et fyldigere kildemateriale til middelalderdokumenter enn vi har i Norge. Det tyske materialet gir en god oversikt over økonomiske transaksjoner og deres eiendomsforhold i byen. I Norge må vi på bakgrunn av et tynt kirkelig kildemateriale støtte oss til andre kilder fra middelalderen, og sammenligne donasjonskulturen med andre byer for å gjøre konklusjonene holdbare.

Vi kan likevel ikke utelukke at tyskerne kan ha hatt lengre tradisjon enn nordmenn med å gi til mange kirkelige institusjoner. De tyskerne som hadde vært handelsforvaltere og kjøpmenn i Norge og som var vendt tilbake til Tyskland, følte seg fremdeles knyttet til det religiøse livet og de geistlige i Norge. Det kom tydelig frem i testamentene, og enkelte brev inneholdt gaver til navngitte geistlige i testamentene.¹⁴

Tyskerne levde på mange måter atskilt fra nordmenn i byen, med egne regler i bygårdene.¹⁵ Det fantes imidlertid ikke et klart skille mellom tyskere og nordmenn når det gjaldt det sosiale livet i byen. Mange tyskere tok seg norske kvinner som friller eller konkubiner, og flere fikk barn sammen med dem. Om søndagen gikk de til gudstjeneste som nordmenn, og de tilhørte den samme kirkelige tradisjonen.¹⁶

Tabell 3.1

Opphavet til kilder som dokumenterer gaver til geistlige institusjoner i Bergen i perioden 1351-1450.

	Die Niederstadtbücher	Munkeliv brevbok	Andre kildesamlinger
1351-1400	30	7	-
1401-1450	60	11	1
I alt	90	18	1

Kilder: RN, DN og BBf.

¹⁴ Et eksempel er testamentet til Hermen Thuneman fra 1470. BBf nr. 172, s. 112.

¹⁵ Helle 1982, s. 763-64.

¹⁶ Helle 1982, s. 763-64.

Tabell 3.1 over viser hvor kildene til denne perioden stammer fra. Som vi ser av tabellen, har samtlige av de tyske testamentene sitt opphav fra *Die Niederstadtbücher*. De norske gavebrevene stammer hovedsakelig fra Munkeliv brevbok, bortsett fra én kilde. Dokumentet er et gavebrev fra kong Christian og dronning Dorothea fra 1450. Brevet er bevart etter et originaldokument som var skrevet på pergament, og det ble tatt vare på i det danske Geheimearkivet.¹⁷ Det er vanskelig å si hvorfor dette er det eneste dokumentet som finnes i kategorien ”Andre kildesamlinger”. Vi må anta at kildebevaringen har vært avgjørende, og at mesteparten av gavebrevene fra middelalderen er gått tapt. Likevel er det påfallende at ingen andre gavebrev er bevart i denne kategorien, da det ikke finnes noen endringer i praksisen for kildebevaring fra høymiddelalderen til senmiddelalderen.

For å gi en fullgod forklaring på hvorfor det nesten ikke finnes bevarte gavebrev fra perioden til andre institusjoner enn Munkeliv, må vi se nærmere på realhistoriske forklaringer. Den demografiske endringen som fant sted spilte en viktig rolle i denne sammenhengen. Som en konsekvens av nedgangen i befolkningen, ble inntektstapet på jordeiendommer betydelig ved at landsskylden ble kraftig redusert. Med dette forsvant nesten adelen i Bergen, og mange sank ned til bondestatus.¹⁸ Fra høymiddelalderen var 17 gavebrev bevart i andre kildesamlinger enn i Munkeliv brevbok, og dette er betydelig flere enn i senmiddelalderen. Men dersom vi ser nærmere på gavebrevene, var 13 av brevene fra eliten, og kun fire var fra bønder og byfolk. Dermed kan bortfallet av adelen i senmiddelalderen være et viktig forklaringsmoment.

Videre viser kildene en tydelig nedgang i proventbrev i senmiddelalderen, og det var kun Munkeliv kloster som inngikk slike avtaler.¹⁹ Noe av grunnen til dette er at institusjonene ble rammet av inntektstapet på jordeiendommene, og de var ikke økonomisk i stand til å ta i mot flere proventgjester. I høymiddelalderen hadde to av fire gaver fra byfolk og bønder vært proventavtaler med bispegården. Dermed ser vi at det kun er testamentet fra Gudleik Ogmundsson og det fra Torfinn i Henriksgården som ikke kan forklares med sosiale endringer, og det at institusjonene ble fattigere etter pesten.²⁰

¹⁷ DN I nr. 813.

¹⁸ Helle, Knut 1991 (m.fl.). *Grunntrekk i norsk historie. Fra vikingtid til våre dager*. Oslo, s. 88.

¹⁹ Se s. 97-100.

²⁰ DN X nr. 35 og DN VII nr. 94.

Med et slikt sammenligningsgrunnlag, ser vi at antall kilder i høymiddelalderen og senmiddelalderen i Bergen ikke var så forskjellig som først antatt.

I tabell 3.6 i dette kapitlet viser jeg at gavestrømmen til Munkeliv ikke ble påvirket av pestangrepene, og klosteret mottok 18 donasjoner både i høymiddelalderen og senmiddelalderen. Kildematerialet til Munkeliv kloster er representativt og stabilt, og kan dermed diskuteres på tross av forholdene jeg diskuterte over. Dermed ser det ut til at kildeproblemene lar seg håndtere slik at det er mulig å gjennomføre en analyse av religiøse mentaliteter. Likevel kan jeg ikke foreta en undersøkelse av trosoppfatninger utelukkende på resultater fra det bergenske kildematerialet i senmiddelalderen, siden dette ikke dekker sognekirkene, de lokale kirkene og tiggerordenene for de norske giverne. Jeg vil derfor trekke inn undersøkelser fra blant annet Oslo, for å si noe mer om religiøsiteten i senmiddelalderen.

Gavegiverne i tiden etter svartedauden

Oversikten over gavegivernes status i senmiddelalderen er fremstilt i tabell 3.2 under. Et raskt blick på tabellen forteller at tyskerne dominerte i denne perioden, med 90 av totalt 109 gavebrev. Siden gavene fra tyskerne utgjør en betydelig del av kildematerialet, kommer jeg til å trekke ut de tyske brevene i deler av analysen.

Hansakjøpmenn som ble sendt til Bergen bodde på Bryggen-området, og samtlige var utsendinger fra Tyskland. Frem til midten av 1300-årene hadde de fleste hansakjøpmenn i Bergen bare bodd der noen uker i sommermånedene. Utover 1300-tallet ble det imidlertid vanligere at de etablerte seg og kjøpte hus i Bergen. I tabellen nedenfor ser vi at det er bevart 30 gavebrev fra hansakjøpmenn frem til år 1400. Tilsvarende var det 60 gavegivere mellom 1401 og 1450. Hanseatene som bosatte seg i Bergen ble kalt ”vintersittere”, og de var representanter for kjøpmenn i hansabyene. En eller flere tyske kjøpmenn satset kapital som hanseatene i Bergen anvendte for å selge varer på kreditt til kundene. Nedkvitne viser at det må ha bodd over 1000 vintersittere på Bryggen mellom 1450-1600.²¹

²¹ Nedkvitne, Arnved 1986. *Kjøpstad og rikssentrum*, i Ingvild Øye (red.), *Onsdagskvelder i Bryggen museum*, bd. 2. Bergen, s. 60-62.

I denne perioden var syv gaver fra eliten, og tolv gaver var fra folket. Av tabellen under ser vi at ni av gavebrevene er fra bønder. En av grunnene til at så mange blir kategorisert som bønder, kan skyldes manglende opplysninger om personene. Jeg har vurdert brevene og sett på hvorvidt det er sannsynlig at vedkommende var byfolk eller bønder. I tilfeller hvor personene donerte jordegodsgaver eller lignende, ble de ofte karakterisert som bønder, dersom det ikke tydelig kom frem av teksten at vedkommende var bymann eller -kvinne. Et eksempel på dette er gavebrevet til Gyrid Sigurdsdatter fra 1415:

”[Hun] hafuir gifuit iord þa er heitir Radasta sa mykit som hon atte þar i oc liggir a Lista som iij hudhir gengir af vm arith til hin helgha stadhin Munkalifuis klostir i Bergwin firir hennar læghirstad fra henni oc hennar erfuigiom oc klaustreno til euerdheligha eignar medh luthom oc lunnendom som til liggia fran forno oc nyio [...]”²²

Det fremgår ikke av teksten at hun bodde i byen, men derimot at hun eide deler av en gård som ”liggir a Lista” (på Lista), og at hun ønsket seg ”læghirstad” (gravsted) ved Munkeliv kloster.²³ Dermed har jeg valgt å karakterisere henne som bondekvinne. Gavegiverne som forblir ukjente er også samlet i kategorien for bøndene.

Av tabellen under ser vi at kun én gave til de kirkelige institusjonene kom fra kongelige i denne perioden. For det første kan dette skyldes at kongens jordinntekter ble redusert til 1/5 av tidligere verdi, som følge av at landsskylden falt etter svartedauden.²⁴ For det andre kom kongen sjeldnere til Bergen etter at han flyttet ut av landet, og i løpet av noen tiår tok Oslo over som kongens viktigste by i Norge. Dette gjorde at kongens personlige tilknytning til Bergen ble svekket på sikt.

²² DN XII nr. 159.

²³ DN XII nr. 159.

²⁴ Se s. 35. Helle 1982, s. 856.

Tabell 3.2

Gavegavernes sosiale status i perioden 1351-1450.

	Kongelige	Geistlige	Adelige	Byfolk	Hanseater	Bønder	I alt
1351-60	-	-	-	-	2	-	2
1361-70	-	1	-	-	6	-	7
1371-80	-	-	1	-	10	-	11
1381-90	-	-	1	-	5	3	9
1391-1400	-	-	-	-	7	1	8
1401-10	-	1	-	2	9	1	13
1411-20	-	-	1	1	11	3	16
1421-30	-	-	1	-	11	1	13
1431-40	-	-	-	-	15	-	15
1441-50	1	-	-	-	14	-	15
Totalt	1	2	4	3	90	9	109

Kilder: RN, DN og BBf.

Til tross for at dokumentet i kategorien for de kongelige ikke direkte er et gavebrev, har jeg valgt å ta det med i tabellen. Diplomet er en forpliktelse fra de geistlige ved Bergens domkapitel om at de skal gå i forbønn for Kong Christian og Dronning Dorothea og deres foreldre og etterkommere, og holde sjelemesser for dem. Det religiøse aspektet ved diplomet var utslagsgivende for at det ble tatt med i undersøkelsen, og brevet viser tydelig en forpliktelse hvor de geistlige skulle gi kongefamilien sjelehjelp:

”[...] Oc skule wij oc wore effter komere biscopp oc capitel j fornefnde Berghene kirke till ewich tijdh jnnelighe oc gudhelighe bethiæ j alle wore gudelige bøner for wor kære nathige herre koningh Cristiern oc wor kære frwe oc førstynnæ drotning Dorothea oc begges therre forældhre oc for fædhre oc effterkommere koningh og drotningh oc righens radh j Norge oc alle cristnæ siælæ oc skal fornefnde wor nathige herræ oc wor kære nathige frwe drotningh ware meth guds hielpe lødtagnæ aff alle the godhe gerninghe som wij eller wore effterkommere gøre kunne till ewich tijdh [...]”²⁵

²⁵ DN I nr. 813.

Fra adel og geistlige har vi bevart seks gavebrev, og samtlige donerte til Munkeliv kloster. Likeledes var samtlige av gavene fra bønder og byfolk til Munkeliv. Av de lavere samfunnsgruppene ser vi at tre gavebrev er fra norske byfolk, mens ni brev er fra bønder. En nærmere undersøkelse av gavene fra elite og folk, viser at donasjonene var relativt like. Fra begge sider fikk kirkene flere hus og gårder, både lokalt og i områder rundt byen. Et eksempel er gaven fra Bror Alv i 1366, som donerte noen hus som stod på Munkelivs tomter til klosteret. Og i 1401 ga bymannen Jørund Arnesson bygården Kannen med tomt til Munkeliv kloster. Videre bestod flere gaver av gårdsparter, uten at det nevnes noe om hvor mange månadsmatbol dette tilsvarte. I brevet til rådmannen Ivar Sigurdsson spesifiseres dette derimot, og i 1378 ga han seks mmb til Munkeliv kloster. I brevet til bonden Ogmund Ogmundsson fra 1385, kan vi lese at han ga syv mmb samme sted. I tillegg ga Ogmundsson 20 kyrlags verdi i kveg og 21 og et halvt kyrlag i andre gjenstander.²⁶ Dette er et relativt tynt sammenligningsgrunnlag. Likevel så vi også i høymiddelalderen at det var vanlig for de lavere samfunnsjiktene å gi store gaver til kirker og klostre.

Tyskernes gaver avviker fra de norske ved at samtlige var forbruksgaver, som jeg var inne på tidligere. Gavene deres bestod hovedsakelig av pengedonasjoner, men testamentene viser også at de hadde tilgang på fat med øl, vin og malt, og ulike mengder mel og diverse som de ga til kirkene i byen. Tyskerne eide i tillegg mange bygårder på Bryggen. Det ser likevel ikke ut til at disse ble testamentert til kirker i byen, men de ble snarere gitt til familie og andre arvinger. Et eksempel er testamentet til Heyne Bode, hvor han etter å ha gitt pengegaver til kirkelige institusjoner, skrev følgende: "Item Ludeke van Hamelen, myner suster sone, geve ik myne hus, de ik hebbe in deme Mikkelgarden up der zudersyden to Bergen mit alle erer tobehoringe, alse ze der staen." Her ser vi at Heyne Bode ga sine hus i Mikkelgarden i Bergen, og det som hørte til, til sin nevø.²⁷

Det er vanskelig å si hvorvidt forskjellen mellom at tyskerne ga forbruksgaver og løssøregaver, og det at nordmenn ga jordegodsgaver, er reell. Likevel må kildesituasjonen i Norge delvis være forklaringen på at svært få pengegaver er bevart for nordmenn. Men samtidig vil tyskernes forbruksgaver kunne representere en forskjellig religiøsitet hos

²⁶ Betegnelsen *kyrlag* ble brukt for normalverdien av en lytefri, 3-8 år gammel ku som hadde hatt minst én kalv. NHL s. 231. DN XII nr. 115.

²⁷ BBf nr. 87, s. 60. Se også BBf nr. 123, s. 79.

nordmenn og tyskere. Det er mulig at tyskerne i større grad enn nordmenn la vekt på botshandlinger i religionsutøvelsen, og at dette kan være med å forklare de mange spredte pengegavene fra tyskerne til kirker rundt i byen. På dette stadiet av undersøkelsen er det likevel for tidlig å si om det skyldtes ulik religiøs mentalitet, og foreløpig vil jeg stille spørsmålet åpent.

For å finne ut mer om de ulike samfunnsgruppenes religiøsitet, har jeg valgt å dele gaverne inn i tre grupper med hver sin tabell. En oversikt vil ta for seg norsk elite, med de kongelige, geistlige og adelige. Videre følger en egen oversikt over gavene fra hansakjøpmenn i Bergen. Til slutt har jeg laget en tabell for norske byfolk og bønder som ga til institusjonene i byen. Inndelingen vil gi et grunnlag for å sammenligne gavegivingen med høymiddelalderen og med perioden frem mot reformasjonen. På denne måten kan vi finne ut mer om gruppenes religiøse liv og hvordan dette kom til uttrykk i gavebrevene.

Gavene til institusjonene i byen

Høymiddelalderen hadde vært kirkens storhetstid i Norge. I Bergen var dette en periode da de fleste kirkelige institusjoner ble grunnlagt. Enkelte nye institusjoner ble likevel etablert i senmiddelalderen, hvor blant annet Margaretakirken på Nordnes, og Fabianus' og Sebastianus' kirke samme sted kan trekkes frem. St. Sebastianus ble i middelalderen regnet som helgenen som beskyttet menneskene mot pestangrep. Første gangen vi hører om kirken i forbindelse med gavebrevene, er i testamentet til tyske Konrad Krevellbone i 1365, men vi har ikke bevart noen norske brev for institusjonen. Kirkelige nybygg på denne siden av byen vitner likevel om en befolkning i vekst. Arkeologiske utgravninger på Bryggen bekrefter at bebyggelsen i sentrumskjernen av Bergen både ekspanderte og fortettet seg i senmiddelalderen.²⁸ Men til tross for at enkelte kirkebygg ble satt opp i senmiddelalderen, var perioden preget av en kirkeorganisasjon som slet økonomisk, med en minkende geistlighet, og mange av byens anlegg stod i fare for å bli lagt ned.²⁹

²⁸ Helle, Knut 1991, s. 86.

²⁹ Etter svartedauden falt tiendeinntekten til 1/3 av tidligere verdi. Helle 1982, s. 856.

Kategoriene i oversiktene er delt inn etter hvilken funksjon institusjonene hadde i folks religiøse liv.³⁰ Dette er gjort for å belyse senmiddelalderens religiøsitet tydeligere, i en tid hvor samfunnsmessige endringer førte til nye religiøse behov hos folket. Opplysninger i kildene gir uttrykk for hvilke verdier og normer folk verdsatte, og hvilke forventninger lekfolk hadde til at de geistlige kunne frelse dem gjennom religiøse ritualer.

Den første kategorien er ”Domkirken med kongelige kapell”. I tiden etter svartedauden har jeg valgt å slå sammen gavene til Kristkirken og kapellene i byen. For det første er kildematerialet til disse institusjonene svært begrenset i senmiddelalderen. For at tabellene skal kunne si noe om forholdene, syntes jeg det var hensiktsmessig å slå disse to sammen. For det andre er ulike problemstillinger knyttet til gavebrevene i senmiddelalderen sammenlignet med høymiddelalderen. Blant annet var den norske eliten sentral i Bergen før svartedauden, mens i senmiddelalderen er den nesten borte, og nye samfunnsgrupper dominerte det øvre sjiktet i bysamfunnet.

”Hospitalene” er den neste kategorien, og består av St. Katharinas hospital, og fra 1430-tallet også St. Jørgens hospital. Jeg har valgt å skille hospitalene ut som en egen kategori i denne perioden. Den nye religiøsiteten som kirken forkynte fra høymiddelalderen av la mer vekt på at folk skulle gi til fattige og svake i samfunnet.³¹ Kirken fokuserte på at dette måtte gjøres ut i fra riktige motiver, som skulle være medmenneskelighet og godhet. Gavene ville dermed komme godt med for personen i livet etter døden, og Gud ville ha miskunn med mennesker som fulgte Jesus’ eksempel og hjalp de fattige og syke.

Videre har jeg laget en kategori for de tradisjonelle klostrene Munkeliv, Jonsklosteret og Nonneseter kloster.³² De tradisjonelle klostrene var lukkede institusjoner, der munkene og nonnene hadde viet sitt liv til å be for sjelene til alle kristne, og de hadde liten kontakt med lokalsamfunnet rundt. De ordensgeistlige gikk i forbønn for menneskene, og i tillegg kunne lekfolk gi dem gaver for at de skulle holde deres sjelemesser, årtid og begravelser. I gavebrevene fra nordmenn så vi at dette var blitt

³⁰ Tabell 3.3, 3.4 og 3.5.

³¹ Se s. 89.

³² I 1426 ble Munkeliv kloster gjort om fra en benediktinerorden til en birgittinerorden. Thorbjørnsen 2000, s. 14.

en vanlig praksis. Munkene og nonnene ved de tradisjonelle klostrene nøt stor respekt, og de befant seg i følge troen i en særstilling når det gjaldt nærhet til Gud.

I senmiddelalderen har jeg valgt å slå sammen sognekirkene og tiggerordenene i en kategori.³³ Hovedårsaken til at sognekirkene og tiggerordenene ikke ble sett under ett i høymiddelalderen, er at tallmaterialet i høymiddelalderen var større for de norske giverne. I denne perioden ville en tilsvarende deling gjort det vanskelig å få frem representative tall i tabellene. Samtidig vil jeg forsøke å tydeliggjøre hvorvidt de tradisjonelle klostrenes popularitet må vike for sognekirkene og tiggerordenene i denne perioden, slik det har vist seg i andre områder. For å kunne belyse utviklingen var det hensiktsmessig å omorganisere kategoriene i tabellene.

Sognekirkene og tiggerordenene tilbød hovedsakelig de samme religiøse tjenestene. Begge drev aktivt med forkynnelse, var skriftefedre for folk og ga dem syndsforlatelse. Både sogneprestene og tiggermunkene fikk nær og personlig kontakt med byfolket, som førte til at mange knyttet personlige bånd til dem. I høymiddelalderen hadde det ofte oppstått konflikter mellom tiggerordenene og sogneprestene. I denne perioden ser det ut til at prestene og tiggermunkene drev sin forkynnelse parallelt, og at de utfylte hverandre i arbeidet med å drive sjelesorg for menneskene i bysamfunnet.

Den siste kategorien i tabellene er ”Øvrige kirker”, som er de resterende kirkelige institusjonene i byen. Det er mange kirker som vi ikke hører om i de norske gavebrevene. Jeg vil drøfte senere hvilken religiøs betydning disse hadde i bysamfunnet, med utgangspunkt i de tyske testamentene.

Domkirken med kongelige kapell

Høymiddelalderen hadde vært en tid da kongen tilbrakte mye tid i Kongsgården i Bergen, og han og hans familie donerte store gaver til institusjonene. Da kongemakten etter Håkon VI' død i 1380 flyttet ut av landet for godt, fantes det ikke lenger behov for en kapellorganisasjon og en kapellgeistlighet av samme omfang som i høymiddelalderen. Derfor ble det ikke gjort noe fra kronens side for å styrke de bergenske kapellenes økonomi. Med utgangspunkt i tabell 3.3, 3.4 og 3.5 vil jeg se nærmere på hvordan

³³ I tabell 3.3 viser kategorien ”Sognekirker” til de norske sognekirkene, mens den tilsvarende kategorien i tabell 3.4 henviser til de tyske sognekirkene i byen.

gavestrømmen til Domkirken og de kongelige kapellene endret seg i hundreårsperioden etter svartedauden.

I høymiddelalderen hadde Domkirken mottatt 14 gaver, hvorav tolv ble gitt mellom 1300 og 1351.³⁴ Av disse var ti gavebrev fra samfunnets elite, og fire var fra bønder og byfolk. Dermed er det en kraftig nedgang i norske gavebrev til institusjonene på Holmen fra høymiddelalderen sammenlignet med hundreåret etter svartedauden. Dette fallet i antall gavebrev kan vanskelig bortforklares med at kildene ikke var blitt bevart etter pesten. Mange gavebrev er nok gått tapt, men det tilkom ikke ny praksis for kildebevaring etter svartedauden.

Av tabell 3.3 under ser vi at det kun er bevart ett gavebrev fra nordmenn til Domkirken fra årene 1351-1450. Brevet stadfestet at det skulle holdes sjelemesser for kong Christian og dronning Dorothea, og de geistlige skulle gå i forbønn for dem, deres forfedre, etterkommere, riksrådet og for alle kristne. Til gjengjeld skulle Bergen domkapittel få rettighetene til Hardanger len, så lenge messene ble holdt etter betingelsene.³⁵

Knut Helle skriver i byhistorien om Bergen at domkapitlet beholdt sin stilling og klarte å styrke økonomien utover senmiddelalderen. På den annen side viser han til at domkapitlet opplevde kraftig økonomisk nedgang umiddelbart etter svartedauden, og at tallet på geistlige ved institusjonen gikk ned.³⁶

³⁴ Se tabell 2.2.

³⁵ Som jeg nevnte tidligere hadde ikke dokumentet form som et gavebrev, men tas med likevel. Det står at Bergen Domkapittel og biskopen skulle stå for disse tjenestene, og jeg har derfor valgt å kategorisere denne gaven under kategorien "Domkirken med kongelige kapell". DN I nr 813.

³⁶ Helle 1982, s. 878-79.

Tabell 3.3

Gaver til de kirkelige institusjonene fra den norske eliten i perioden 1351-1450.

	Domkirken m/ kgl. Kapell	Hospitalene	Trad. klostrene	Sognek. og tiggerord.	Øvrige kirker	I alt
1351-60	-	-	-	-	-	-
1361-70	-	-	1	-	-	1
1371-80	-	-	1	-	-	1
1381-90	-	-	1	-	-	1
1391-1400	-	-	-	-	-	-
1401-10	-	-	1	-	-	1
1411-20	-	-	1	-	-	1
1421-30	-	-	1	-	-	1
1431-40	-	-	-	-	-	-
1441-50	1	-	-	-	-	1
Totalt	1	-	6	-	-	7

Kilder: RN og DN.

Undersøkelsen av gavebrevene viste at nordmenn ikke prioriterte å gi gaver til Domkirken og de kongelige kapellene i byen. Videre hører vi kun sporadisk om kannikene ved Apostelkirken i senmiddelalderen, og det tyder på at geistligheten var sterkt redusert i forhold til tidligere. Siste gang vi hører om Apostelkirken i gavebrevene er i 1347, da Kong Magnus Eriksson og Dronning Blanche ga gaver til kirkelige institusjoner rundt i landet.³⁷ Apostelkirken og Allehelgenskirken mottok ikke gaver fra nordmenn etter 1350. I høymiddelalderen hadde kapellene mottatt donasjoner fra seks givere, hvor fem var fra eliten, og én var fra en bymann.

Domkirken fikk i alt 18 gaver i perioden 1351-1450. Ved at gavene var forbruksgaver, ble Kristkirkens økonomiske situasjon stimulert, og dette styrker Helles utsagn om at Domkirken fikk bedre økonomi fra 1350-årene og utover.

³⁷ RN V nr. 948, DN V nr. 193.

Tabell 3.4

Gaver til de kirkelige institusjonene fra hanseatene, i perioden 1351-1450.

	Domkirken m/ kgl. kapell	Hospitalene	Trad. klostrene	Tyske sognekirker og tiggerord.	Øvrige kirker ¹	I alt
1351-60	-	2	-	-	-	2
1361-70	1	5	2	11	5	24
1371-80*	2	7	5	27	12	53
1381-90	2	2	2	8	3	17
1391-1400*	4	2	8	16	12	42
1401-10*	2	4	5	14	8	33
1411-20*	5	5	15	21	7	53
1421-30*	1	4	7	22	9	43
1431-40	3	4	10	38	6	61
1441-50*	8	12	11	36	5	72
Totalt	28	47	65	193	67	400

Kilder: RN, DN og BBf.

¹ Kategorien "øvrige kirker" inkluderer de norske sognekirkene.

*En eller flere givere gir til en eller flere kirker i Bergen uten å nevne de ved navn.

Den første gaven til Domkirken og Allehelgenskirken fra tyskerne var fra Henrik Luchowe i 1372.³⁸ På denne tiden hadde tyskerne begynt å markere seg i øvre del av handelssjiktet i byen, og tyskerne ble betraktet som den nye "overklassen" i byen. Dermed utgjorde tyskerne og den norske lavadelen det øverste sosiale sjiktet i Bergen etter 1350. Allehelgenskirken mottok i alt syv gaver fra hansakjøpmenn, mens Apostelkirken fikk tre gaver fra tyskerne. Grunnen til at mange tyskere ga til Domkirken, kan være at flere tyskere donerte til mange institusjoner i samme brev, og de mest sentrale institusjonene i byen ble som oftest nevnt. Ved at gavene til de mest prestisjefulle institusjonene i byen skjøt fart etter år 1400, kan donasjonene ha blitt betraktet som en mulighet til å få synliggjort sin posisjon i samfunnet.

³⁸ BBf nr. 20, s. 18-19.

I en undersøkelse av gavebrevene fra Oslo, kom det frem at Domkirken og de kongelige kapellene til sammen mottok 51 sjelegaver i årene 1351-1450, hvorav Hallvardskirken mottok 31 testamenter og Mariakirken 20.³⁹ Det er vanskelig å vurdere ut i fra det tynne kildematerialet vi har, hvorvidt Kristkirken og kapellene i Bergen kan ha tapt noe av sin prestisje i overgangen til senmiddelalderen. Likevel kan det være grunn til å tro at folk nedprioriterte å gi gaver til de kongelige kapellene og Domkirken, som en følge av at kongen tilbrakte mindre tid i Bergen. Tidligere kan gaver til disse institusjonene ha vært en måte å markere tilhørighet til den prestisjetunge gruppen av mennesker rundt kongen ute på Holmen. Disse institusjonene hadde kunnet basere deler av sin drift på økonomisk støtte fra kongefamilien og norske stormenn i høymiddelalderen.

Gavene til hospitalene i byen

Allehelgenskirken og Katarinakirken var to små stiftelser, og de gikk trolig en vanskelig tid i møte etter pesten. Likevel viste det seg at hospitaldriften ga dem en funksjon som bysamfunnet hadde behov for.⁴⁰ Jeg har valgt å skille ut hospitalene som egen kategori i tabellene, og den består av Katarinahospitalet og etter hvert også St. Jørgenshospitalet. Allehelgnehospitalet er verken betenkt i de norske eller lybske gavebrevene, og er i følge Knut Helle ikke i bruk etter 1350.⁴¹

De norske givene bidro ikke stort til driften av hospitalene, dersom vi baserer oss på gavebrevene fra denne perioden. I perioden 1351-1450 er det ikke bevart noen brev fra nordmenn som inneholdt gaver til hospitalene. I høymiddelalderen hadde både Allehelgnehospitalet og Katarinahospitalet mottatt donasjoner fra to norske givere, fra Herr Gaute Erlingsson i 1288 og Herr Bjarne Erlingsson i 1309.⁴²

I de tyske testamentene var det imidlertid vanlig praksis å betenke hospitalene med gaver. Katarinakirkens hospital, sammen med St. Jørgens hospital, fikk til sammen 47 gaver i perioden 1351-1450. Katarinakirkens hospital var trolig et tilholdssted for

³⁹ Nedkvitne 2000, s. 301.

⁴⁰ Helle 1982, s. 875.

⁴¹ Ibid. s. 686.

⁴² DN II nr. 24 og DN XV nr. 1.

fattige og syke kvinner i senmiddelalderen, men i høymiddelalderen hadde dette vært et sted for spedalske.⁴³ I senmiddelalderen var St. Jørgenshospitalet et tilholdssted for spedalske, og navnet kom fra deres vernehelgen St. Jørgen.⁴⁴ Muligens ble de spedalske ved Katarinahospitalet flyttet til St. Jørgenshospital etter opprettelsen, men dette sier ikke kildene noe om.⁴⁵

Fra 13-1400-tallet fikk fromheten økt betydning i religionen, og ens individuelle ansvar gikk utover det å gi almisser til fattige og delta i gudstjenestene. Nå var det menneskenes indre engasjement i religionsutøvelsen som var av størst betydning.⁴⁶ Dette innebar en oppriktighet under botssakramentet og en inderlig anger ved brudd på kirkens normer, som jeg har nevnt tidligere. Motivasjonen bak gavene til hospitalene ble trolig påvirket av kirkens forkynnelse. Prestene benyttet gudstjenestene til å rette fokus mot hvordan gode gjerninger og barmhjertighet for de svake i samfunnet ville tjene ens sjel i livet etter døden. I testamentene fra hansakjøpmenn i senmiddelalderen var det vanlig å donere gaver til fattige og syke mot bønnehold eller sjelehjelp for seg selv: "Item den elenden zeken to s. Jurgen unde den armen to s. Katherynen dasulves geve ik in yslieke stede 1 stucke mels, dat ze unsen Heren God vor my bidden."⁴⁷ Utdraget er fra testamentet til Hermen Sodenholt, som i 1445 ga til de syke ved St. Jørgens hospital og de fattige ved Katarinahospitalet for bønnehold.

De tyske brevene inneholdt flere gaver til Katarinahospitalet og til St. Jørgen hospitalet. Samtidig finnes det også brev med donasjoner til de syke ved Nonneseter. Et eksempel er blant annet testamentet til Hermen Langhe fra 1442: "Item den armen zeken by den Nunnenzeten to Berghen geve ik 4 punt an mele unde an molte, dat ze God vor my bidden".⁴⁸ Det skyldes muligens at St. Jørgenshospitalet ble grunnlagt på Nonneseters eiendom.⁴⁹ Videre er det sannsynlig at nonnene ved Nonneseter kan ha hjulpet til med å ta vare på fattige eller syke i byen.

⁴³ RN II nr. 176, DN IV nr. 3.

⁴⁴ St. Georg er den europeiske varianten av navnet. Helle 1982, s. 718.

⁴⁵ Helle 1982, s. 876. Helle skriver at spedalske kan ha bodd ved Katarinahospitalet, og at gamle og syke kunne ha bodd ved St. Jørgenshospitalet i perioder. Det var imidlertid vanlig å isolere de spedalske for å skjerme dem fra andre folk. Se Nedkvitne 2000, s. 229.

⁴⁶ Bagge 2001, s. 156.

⁴⁷ BBf nr. 119, s. 77.

⁴⁸ BBf nr. 115, s. 75.

⁴⁹ St. Jørgens hospital lå i det området som nå kalles Marken, hvor Lepramuseet ligger i dag.

Av gavebrevene fra tyskerne som vi har bevart, inneholdt kun tre testamenter før 1400 ønsker om sjelehjelp ved hospitalene. Det ble vanligere å etterspørre religiøse gjenytelser etter 1400, og i alt åtte brev inneholdt religiøse fordringer til hospitalene fra 1351 til 1450. Dermed ser vi at relativt få tyskere ønsket religiøse gjenytelser ved hospitalene i denne perioden. Det at antall donasjoner økte utover senmiddelalderen, kan trolig forklares med individualiseringsprosessen som fant sted i religionen utover perioden. Gavene til hospitalene kan ha gjenspeilet en religiøs etikk eller fromhet, men dette vil jeg diskutere senere i undersøkelsen.

De tradisjonelle klostrene

De tradisjonelle klostrene i landet gikk en tung tid i møte, som følge av at økonomien ble dårligere etter svartedauden. På sikt førte dette til at flere klostre ble nedlagt.⁵⁰ Samtlige av klostrene i Bergen opplevde en nedgangsperiode, og etter fallet i landsskylden ble inntektene redusert med rundt 80 prosent.⁵¹ Etter pestens herjinger slet også mange av klostrene med rekrutteringsproblemer. Klostrene trengte konventer av en viss størrelse for å opprettholde gudstjenesteordningen og forskjellige andre oppgaver.⁵²

Av tabellen under ser vi at alle gavene fra byfolk og bønder var til de tradisjonelle klostrene i denne perioden. Videre var samtlige av donasjonene til Munkeliv kloster, og det samme gjaldt gavene til klostrene fra adel og geistlige. Av de 18 norske givene til Munkeliv, var seks fra eliten og tolv fra byfolk og bønder. Munkeliv kloster forble en sentral institusjon i senmiddelalderen. Klosteret beholdt sin prestisje etter fallet i økonomien, og Munkeliv ble gjort om til et birgittinerkloster i 1426.⁵³

⁵⁰ Se DN XVI nr. 135 og DN XXI nr. 457.

⁵¹ Helle 1982, s. 868.

⁵² Et konvent var en forsamling av klosterfolk.

⁵³ Thorbjørnsen 2000, s. 101.

Tabell 3.5.

Gaver til de kirkelige institusjonene fra folket, i perioden 1351-1450.

	Domkirken m/ kgl. Kapell	Hospitalene	Trad. klostrene	Sognek. og tiggerord.	Øvrige kirker	I alt
1351-60	-	-	-	-	-	-
1361-70	-	-	-	-	-	-
1371-80	-	-	-	-	-	-
1381-90	-	-	3	-	-	3
1391-1400	-	-	1	-	-	1
1401-10	-	-	3	-	-	3
1411-20	-	-	4	-	-	4
1421-30	-	-	1	-	-	1
1431-40	-	-	-	-	-	-
1441-50	-	-	-	-	-	-
Totalt	-	-	12	-	-	12

Kilder: RN og DN.

Med utgangspunkt i tabell 3.3, 3.4 og 3.5, ser vi at de tradisjonelle klostrene mottok 83 gaver i perioden 1351-1450. I første del av senmiddelalderen er det ikke bevart donasjoner til andre klostre i byen enn Munkeliv fra de norske giverne. Tilsvarende hadde de tre klostrene Munkeliv, Nonneseter og Jonskirken mottatt 26 gaver i høymiddelalderen. Likevel var det Munkeliv kloster som dominerte den gang også, og klosteret mottok 18 donasjoner mellom 1270 og 1350.

Johanneskirken mottok gaver fra tyskerne frem til 1517, og mellom 1351-1450 mottok kirken i alt 14 gaver.⁵⁴ Jonsklosteret hadde vært i økonomiske vansker fra begynnelsen av 1300-tallet, og Knut Helle viser til at konventet ble satt mer eller mindre ut av funksjon etter krisen i 1350-årene. Fra 1405 omtales Jonsklosteret konsekvent som

⁵⁴ Den siste donasjonen jeg fant er fra Hans Trobe i 1517. BBf nr. 212, s. 139.

Johanneskirken i de tyske testamentene, og trolig var det kun denne som var virksom i senmiddelalderen.⁵⁵

Oversikten i tabell 3.6 under viser de norske gavegiverne som ga til Munkeliv kloster i høymiddelalderen og senmiddelalderen. Vi ser at pestangrepene ikke har hatt noen innvirkning på gavestrømmen til institusjonen. I så tilfelle var den positiv, om man tar i betraktning hvor kraftig befolkningen ble redusert etter svartedauden i 1349.

Tabell 3.6.

En sammenligning av statusen til norske gavegivere som donerte til Munkeliv kloster i periodene 1270-1350 og 1351-1450.

	Kongelige	Geistlige	Adelige	Byfolk	Bønder	I alt
1270-1350	-	2	5	6	5	18
1351-1450	-	2	4	3	9	18

Kilder: RN og DN.

I høymiddelalderen var det totalt 18 gaver til Munkeliv kloster, og av disse var syv fra samfunnets elite. I senmiddelalderen mottok også klosteret 18 donasjoner, og seks av disse var fra samfunnets øverste sjikt. Vi ser dermed at det ikke har skjedd noen forandringer hva som angår givernes sosiale status, og hovedvekten av givene til Munkeliv kloster var byfolk og bønder i begge periodene.⁵⁶

Av gavebrevene til de tradisjonelle klostrene i høymiddelalderen, inneholdt tolv av de 20 brevene spesifiserte ønsker om sjelehjelp for giveren. I senmiddelalderen kommer det ikke frem at det var blitt vanligere å spesifisere fordringer om religiøse tjenester i brevene til de tradisjonelle klostrene, og i alt ti av 18 brev inneholdt religiøse ønsker. Et eksempel på brev som ønsket sjelehjelp, var testamentet til Ivar Sigurdsson. I 1378 ga han gårdsparter i Kinsarvik sogn for å ære Gud og han ønsket at de geistlige ved

⁵⁵ BBf nr. 59, s. 40.

⁵⁶ Av tabellen ser vi at antall bønder har steget kraftig etter svartedauden. Dette kan forklares med at det ikke finnes noe personregister for årene etter 1404. Dermed er flere givere ukjente, og de er plassert i kategorien for bønder.

Munkeliv skulle gi ham sjelehjelp: ”[...] till euerdheligha eignar gudhi til heidirs oc mik till sala hiælpar [...]”⁵⁷

I de tyske testamentene fant jeg donasjoner til alle de tradisjonelle klostrene i byen, hvor Munkeliv, Nonneseter og Jonsklosteret med den tilhørende Johanneskirken mottok 65 donasjoner i denne perioden. Det var mange tyskere som holdt til ved Munkeliv kloster som ordensbrødre, men det ser ikke ut til å ha hatt noe utslag på gavestrømmen. Munkeliv mottok i alt 18 gaver, og samtlige av disse kom etter 1390-årene. Nonneseter var den institusjonen som mottok flest gaver fra tyskerne i denne perioden, med i alt 33 donasjoner til sammen. Enkelte testatorer ønsket også bønnehold ved institusjonene.⁵⁸

I gavebrevene fra senmiddelalderen inneholdt flere av brevene ønsker om sjelehjelp, og dette gjaldt både for nordmenn og hansakjøpmenn. Dette hadde imidlertid også vært vanlig for norske givere allerede i høymiddelalderen. Sjelehjelpen som var ønsket i brevene, var blant annet bønnehold og sjelemesser for seg og sine nærmeste. Det kom frem av kildene at de tradisjonelle klostrene fremdeles var viktige religiøst sett, og institusjonene fikk mange gaver både fra norske og tyske givere.

Sognekirkene og tiggerordenene

I denne perioden er det ikke bevart noen gaver til sognekirkene eller tiggerordenene fra norske givere. I høymiddelalderen hadde det i alt vært fire gavebrev til sognekirkene var fra den norske eliten, mens ett var fra en velstående husbonde. Brevene var enten blitt tatt vare på i original eller avskrift, i arkiver, kopibøker eller lignende, men ingen var bevart i Munkeliv brevbok.⁵⁹ Testamentet til Eindride Simonsson fra 1337 er den siste gaven til sognekirkene fra en nordmann, og brevet er en avskrift ”etter en tabt bergensk Codex”.⁶⁰ Som jeg har vært inne på tidligere, mener jeg at bortfallet av gaver til sognekirkene fra nordmenn langt på vei kan forklares med det økonomiske tapet som følge av landsskylden, som igjen førte til at store deler av adelen sank ned til bondestatus.⁶¹

⁵⁷ DN XII nr. 109.

⁵⁸ RN VII nr. 281, BBf nr. 20, s. 18.

⁵⁹ DN VII nr. 94, DN II nr. 24, DN XV nr. 1 og DN I nr. 243.

⁶⁰ DN I nr. 243.

⁶¹ Se s. 35.

Jeg har valgt å trekke inn en undersøkelse utført av Arnved Nedkvitne på gavegivingen til kirker i Oslo, for å vise hvordan sognekirkenes betydning kom til uttrykk gjennom gavebrevene. Grunnen til at jeg trekker inn denne undersøkelsen, er fordi Oslo har et fyldigere gavebrevsmateriale enn Bergen.⁶² Nedkvitne har laget en tabell som tar utgangspunkt i testamentene til de kirkelige institusjonene i Oslo, og viser antall kjøpte dødsmesser eller sjelemesser i brevene frem til reformasjonen. I perioden 1351-1450 fantes det 53 testatorer som ønsket sjelemesser, hvorav fem ønsket sjelehjelp i Oslos sognekirker. I høymiddelalderen var det kun én person som ønsket sjelemesse i en sognekirke. Tiggerordenene i Oslo mottok ingen gaver fra nordmenn i høymiddelalderen, mens i senmiddelalderen fikk de i alt fire gaver. Videre ønsket syv av giverne i Oslo at det skulle holdes sjelemesser for dem på Hovedøy eller ved Nonneseter kloster i perioden 1351-1450, og dette var like mange messer som det var ønsket i sognekirkene og tiggerordenene i byen.⁶³

Sognekirkene og tiggerordenene i Bergen mottok ikke gaver fra nordmenn i denne perioden. Fra hanseatene fikk derimot de tyske sognekirkene 68 gaver, mens tiggerordenene mottok 125 donasjoner. Til sammen utgjør dette 193 av totalt 400 gaver fra tyskerne. De tyske sognekirkene i perioden 1351-1450 er regnet for å være Mariakirken, Martinskirken, Mikaelskirken og Halvardskirken.⁶⁴ Mikaelskirken i Vågsbotn var imidlertid blitt skadd av bybrannene i 1393 og 1413, og var aldri blitt satt skikkelig i stand igjen. Helle skriver at kirken definitivt ble oppgitt som sognekirke i 1440. Gavebrevene som er bevart viser at Mikaelskirken fikk sin siste gave fra tyskeren Hans Witte i 1427.⁶⁵ Menigheten ble fra 1440-årene overført til Halvardskirken, som fra da av var sognekirke for alle tyske håndverkere i byen. Halvardskirken kan ha unngått disse brannene, men sannsynligvis ble den rammet av brannen som herjet i 1476, som spredte seg sørover i byen til Skredderstretet og Sutarstretet. Halvardskirken må likevel blitt gjenreist, og den fikk gaver helt frem til 1527.⁶⁶

⁶² Nedkvitne 2000, s. 301.

⁶³ Nedkvitne 2000, s. 301.

⁶⁴ Helle, 1982, s. 857-60.

⁶⁵ BBf nr. 86, s. 59.

⁶⁶ Den siste donasjonen jeg fant til Halvardskirken var testamentet til Bartelt Bensze i 1527. BBf nr. 226, s. 147-48.

Tiggerordenenes funksjon som sjelesørgere ser ut til å ha vært viktig i en tid preget av høy dødelighet og stadig nye pestangrep mot befolkningen. Tiggermunkene drev aktiv forkynnelse i bybildet, og mange byfolk søkte deres tjenester som sjelesørgere. På den måten tapte sognekirkene i byen inntekter av sakramentene. Det hadde vært årsaken til deler av uenighetene mellom dem i høymiddelalderen. I senmiddelalderen ser det ut til at tiggerbrødrene og sogneprestene samarbeidet om sjelesorgsvirksomheten i byen, og behovet vokste parallelt med den økende innvandringen til byen.

Av kirkene og klostrene var det tiggermunkene som mottok flest donasjoner fra hansakjøpmenn, og dominikanerne og fransiskanerne fikk nesten en fjerdepart av alle gavene. Noe av årsaken til dette kan være at de tyske sognekirkene ikke fikk faste tyske sogneprester før på begynnelsen av 1400-tallet. Tiggerkonventene hadde derimot hatt mange tyske ordensbrødre gjennom hele middelalderen. I tillegg holdt dominikanerne til rett ved Bryggen, der tyskerne hadde tilholdssted. Det er dermed sannsynlig at ordensbrødrene fungerte som et viktig supplement til sogneordningen, særlig når det gjaldt sakramenter og prekener for den tyske delen av bybefolkningen.

Vi ser at selv om sognekirkene og tiggerordenene i Bergen ikke mottok gaver fra nordmenn, er det sannsynlig at de religiøse oppgavene til sogneprestene likevel var viktige for den norske delen av bybefolkningen. Nordmenn gikk til gudstjeneste og mottok sakramenter i sognekirkene, og det er grunn til å tro at de også var knyttet til de lokale kirkene i byen. Likevel finner jeg utelukkende gaver fra tyskerne til disse institusjonene.

De øvrige kirkene i byen

De norske sognekirkene og kirkene med ukjent eller uspesifisert funksjon, mottok 67 gaver fra tyskerne mellom 1351-1450.⁶⁷ Kirkene som regnes til denne kategorien er Peterskirken, Columbakirken, Lavranskirken, Olavskirken på Bakkane, Nikolaikirken og Korskirken.⁶⁸ Av disse kirkene er Peterskirken, Nikolaikirken og Korskirken blant de

⁶⁷ Se tabell 3.4.

⁶⁸ I kildene fant jeg ingen gaver til Lille Kristkirken, og Helle konkluderer med at kirken sannsynligvis ikke klarte å komme over krisen etter svartedauden. I 1371 ble Lille Kristkirkens sognefunksjon og de tilhørende inntektene overført til Apostelkirken. Helle 1982, s. 857-60.

norske sognekirkene. En nærmere undersøkelse av testamentene viste at ingen av de tyske brevene inneholdt gaver kun rettet mot til de norske sognekirkene og de lokale kirkene i byen. Det er i det hele tatt få brev som bare ga til én institusjon, og de fleste ga til forskjellige klostre og kirker i testamentene.

På begynnelsen av 1400-tallet mottok Peterskirken og Korskirken en del gaver, men mot slutten av perioden var det Nikolaikirken og Korskirken som fikk flest donasjoner fra tyskerne. Når testatorene ga til sognekirkene og andre kirker i byen, til tiggerkonventene og de tradisjonelle klostrene, kan dette ha vært uttrykk for at de følte seg knyttet til flere institusjoner i byen. Mange testamenter hadde donasjoner til én tysk sognekirke og til tiggerkonventene i byen. Et eksempel på dette er testamentet til Henrik Sperling fra 1378, som ga til Mariakirken og til fransiskanerne og dominikanerne i Bergen: ”Item ad structuram claustrum fratrum minorum in Bergis do 40 mr. Lub. Item fratribus predicatoribus in Bergis do 10 mr. Lub. Item ad structuram ecclesie b. Marie virginis in Bergis do 10 mr. Lub.”.⁶⁹

Likevel er dette kun delvis en forklaring. Dersom vi utelukkende ser på de religiøse aspektene ved gavene, ble gavebrevene sett på som en mulighet til å bedre livet i det hinsidige, ved at andre for eksempel ba for ens sjel: ”[...] dat ze dar unsen Heren Got vor my bydden.”⁷⁰ Det var en vanlig oppfatning i middelalderen at geistlighetens bønn ville hjelpe sjelene i livet etter døden. Desto flere som ba for ens sjel, jo raskere ville den finne veien ut av skjærsilden og oppnå evig frelse.

I tillegg til at tyskerne ga til flere institusjoner i samme testament, finner vi som en vanlig frase at de ønsket å gi en gave til ”hver kirke” i Bergen, eller til diverse institusjoner i byen, uten å nevne de med navn⁷¹: ”Item do al den anderen kerken belegen bynnen Bergen ener jeweliken kerken 1 mr Lub. unde eneme jeweliken kerchheren 1 β grote”.⁷² Det å gi til ”alle kirker” eller ”hver kirke i byen” ble først vanlig etter 1370-årene. Mellom 1351 og 1400 var det seks av i alt 30 testamenter som inneholdt gaver til hver kirke i Bergen. I årene frem til 1451 inneholdt 19 av 60 testamenter en lignende frase. Dette viser at slike gaver var vanlig for tyskerne i hele senmiddelalderen. Svært

⁶⁹ BBf nr. 32, s. 25.

⁷⁰ BBf nr. 107, s. 71.

⁷¹ Se * i tabell 3.4.

⁷² BBf nr. 51, s. 36.

mange tyske brev inneholdt også ”gaver til velgjørende formål” eller ”fromme gaver”. Standardformuleringer som dette kan være uttrykk for at tyskerne forsøkte å etterleve den kristne etikken, og dermed gå et bedre liv i møte etter døden.

Ulik grad av individualisering for nordmenn og tyskere

Andrew Brown viste i sin undersøkelse at sognekirkenes religiøse posisjon ble styrket utover middelalderen, og at dette førte til en minkende interesse for den tradisjonelle klosterkulturen. Brown påpeker hvordan de lukkede klostrene i England mottok vesentlig mindre gaver fra folk enn de hadde gjort i høymiddelalderen. Hans undersøkelse viser at sognekirkene fikk flere gaver fra 1200-årene, og fra et bredere lag av befolkningen enn tidligere.⁷³

I middelalderen la kirken vekt på at handlingene som ble utført i det materielle livet ville få betydning for livet etter døden. Senmiddelalderens geistlige forkynte en frelsesreligion som forpliktet menneskene til selv å stå delvis ansvarlig for sjelens utgang etter døden. Gjennom gavegivingen til kirken kunne de geistlige fremskynde lekfolks frelsesprosess ved å utføre religiøse ritualer for dem.

Etter svartedauden begynner det likevel å komme til uttrykk nye trosoppfatninger, som var i tråd med kirkens forkynnelse utover senmiddelalderen. Blant annet fokuserte presteskaper i økende grad på at lekfolk selv kunne utføre religiøse ritualer for å bedre sjelens utgangspunkt for det neste livet. I hundreåret etter svartedauden fant jeg eksempler på en slik religiøsitet i gavebrevene til tyskerne. Testamentene til tyske kjøpmenn inneholdt flere eksempler på ønsker om sjelehjelp som motytelse for gaver til fattige, og for smådonasjonene som de ga til forskjellige kirker i byen. En tilsvarende botstankegang fant jeg ikke uttrykk for i de norske brevene i denne perioden. Dermed kan vi si at nordmenn og tyskere hadde en ulik form for individualisert trosoppfatning i denne perioden.

Av de norske dokumentene i tiden etter svartedauden hadde ingen av gavebrevene donasjoner til sognekirkene i byen. I Oslo fantes det derimot en tendens mot at folk ga til sognekirkene i gavebrevene, i stedet for til de tradisjonelle klostrene. En slik overgang

⁷³ Brown 2003, s. 44-47.

mot å ønske sjelehjelp fra sekulærgeistligheten fantes også i andre katolske land i denne perioden. Jeg forklarte at dette bergenske særtrekket, hvor klosterkulturen fremdeles dominerte i senmiddelalderen, hang sammen med at den norske adelen i byen nærmest forsvant etter pestangrepene.

Videre kom det frem at flere norske bønder og byfolk ønsket sjelehjelp og bønnehold i denne perioden sammenlignet med høymiddelalderen. Dermed ser det ut til at den tradisjonelle forbønnen til munkene og nonnene var sentral for lekfolk når det gjaldt å oppnå frelse, men at den utviklet seg til å få et mer individualisert og personlig preg i denne perioden.

4. NEDGANGEN FREM MOT REFORMASJONEN

Den økonomiske krisen etter svartedauden rammet i hovedsak det øvre samfunnslaget, med kongemakten, kirken og de private godseierne. Dermed ble ikke lavkonjunkturen i 1350-årene noen langvarig krise for de lavere samfunnssjiktene.¹ Tørrfiskeeksporten i Bergen på denne tiden og handelen med Nord- og Vest-Norge, tyder på at den økonomiske virksomheten utviklet seg frem mot 1400-tallet. Handelen i Bergen tok seg tidligere opp igjen enn for eksempel jordbruksproduksjonen i resten av landet, hvor vi først ser veksttendenser fra midten av 1400-årene. Sammenlignet finner vi at næringsvirksomheten i Bergen steg betraktelig fra begynnelsen av 1400-tallet. Etterspørselen etter fisk og andre norske eksportvarer konsoliderte utviklingen i kystdistriktene i landet.²

Bergens handelsutvikling på 1400-tallet hadde også positive ringvirkninger på blant annet håndverk og detaljhandel i byen, i tillegg til en økende befolkningstetthet i årene fremover. Det samlede bildet av bebyggelsesutviklingen i Bryggen-områdene var ekspansivt, og nybyggene av gårder i sentrumskjernen ble reist høyere og delvis bredere.³

I denne perioden vil jeg se om byens vekst påvirket gavestrømmen til institusjonene. I forrige periode var flertallet av de norske givene byfolk og bønder som ga til Munkeliv kloster. Av gavene fra adel og geistlige var også samtlige donasjoner til Munkeliv. Trolig var bevaringen av brevboken til Munkeliv årsaken til at så mange brev er bevart for institusjonen, men det gir ikke svar på hvorfor kun ett brev er bevart for de andre institusjonene. Etter 1426 er det imidlertid ikke bevart egne jordebøker eller brevbøker fra noen av institusjonene i byen, og det blir interessant å se hvorvidt andre institusjoner enn Munkeliv kloster mottok donasjoner fra norske givere.

Etter svartedauden økte innvandringen av hansakjøpmenn til Bergen, noe som stimulerte gavestrømmen til kirkene og klostrene i byen. Jeg vil undersøke hvorvidt gavegivningen fra hanseatene endret seg ved at flere bosatte seg i byen, og videre at

¹ Helle 1982, s.681-82.

² Ibid. s. 690-91.

³ Ibid. s. 700 og 721.

tyskerne fikk egne sognekirker på begynnelsen av 1400-tallet. I undersøkelsen diskuterer jeg de norske og tyske brevene for seg, for å belyse forandringer innen begge donasjonskulturene. Videre vil jeg vurdere om endringene kan ses i sammenheng, og danne bakgrunn for et samlet bilde av gavegivingen i Bergen i tiden frem til reformasjonen.

Kildesituasjonen i Bergen i perioden 1451-1537

De norske gavebrevene fra unionstiden er bevart i original eller kopi i norske, svenske eller danske jordebøker og brevbøker. Ett tysk gavebrev er også trykt i DN, og dette er hentet fra Lübecks Stadt-Archiv. Materialet fra perioden 1451-1537 er av spredt og tilfeldig karakter, men flere institusjoner er representert i gavebrevene i denne perioden enn i hundreårsperioden etter svartedauden. Kildematerialet både i Bergen og Oslo er svakere etter 1451, enn i de foregående periodene. Til sammen er det i Bergen bevart syv norske gavebrev, hvor Munkeliv kloster fikk fem gaver, hospitalene mottok én donasjon, og tiggerordenene og sognekirkene i byen mottok tre gaver.⁴ Forrige tidsperiode hadde i alt 18 gavebrev fra nordmenn, og dermed ser vi et betydelig fall i gavene i denne perioden. Likevel må det nevnes at denne perioden er noe kortere enn de foregående, og dette gjaldt særlig for tyskerne. Grunnen til dette er innføringen av reformasjonen, og i Lübeck ble den innført i 1530.⁵ Frem til trosskiftet har vi bevart 52 testamenter fra tyskerne, mens det i første del av senmiddelalderen til sammen fantes 90 gavebrev fra hansakjøpmenn.

Fallet i gaver fra nordmenn og tyskere utgjorde nærmest en halvering for begge samfunnsgruppene etter 1450, og nedgangen er særlig påfallende etter 1490-årene.⁶ De få kildene vi har for nordmenn er ikke tilstrekkelig til å kunne trekke holdbare konklusjoner av, og de vil ikke gi et representativt bilde av situasjonen i Bergen. Jeg har derfor valgt å trekke inn resultater fra undersøkelser av gavegivingen til kirker og klostre i Oslo og

⁴ Se tabell 4.2.

⁵ Grassmann, Antjekathrin 1988. *Lübeckische Geschichte*, Schmidt-Römhild. Lübeck, s. 385.

⁶ Se s. 81-83.

Danmark, og se hvorvidt resultatene stemmer overens med bildet vi klarer å skape av det bergenske kildematerialet.⁷

Donatorene til kirken etter 1450

I hele senmiddelalderen kom det en rekke utlendinger til Bergen i tillegg til tyskere, blant annet fra Danmark og Holland, og som etter hvert bosatte seg i byen. Fra 1500-tallet innvandret også skotter og folk fra Vesterhavsoyene til Bergen.⁸ Likevel ga ikke befolkningsendringen utslag på gavegivningen i senmiddelalderen, hvor det kun er tyskere som har etterlatt seg gavebrev med donasjoner til kirkene i Bergen både før og etter 1450.

Under vises en oversikt over givernes sosiale posisjon i samfunnet. Av tabellen fremgår det at ingen kongelige ga gaver, mens det er bevart tre norske gavebrev fra geistlige, én fra adelen og tre fra bønder. I tillegg er det 52 hansakjøpmenn som ga gaver.

Tabell 4.1:

Gavegivernes sosiale posisjon i perioden 1451-1537.

	Kongelige	Geistlige	Adelige	Byfolk	Hanseater	Bønder	I alt
1451-60	-	-	-	-	10	-	10
1461-70	-	-	-	-	9	1	10
1471-80	-	1	1	-	7	2 ¹	11
1481-90	-	-	-	-	5	-	5
1491-1500	-	-	-	-	-	-	-
1501-10	-	1	-	-	2	-	3
1511-20	-	-	-	-	13	-	13
1521-30	-	1	-	-	6	-	7
1531-37	-	-	-	-	-	-	-
Totalt	-	3	1	-	52	3	59

Kilder: DN og BBf.

⁷ Nedkvitne 2000, s. 301 og Roaldset 1996, s. 128-29.

⁸ Helle 1982, s. 823.

¹ Ett av gavebrevene ble gitt til Munkeliv kloster da konventet befant seg på Hovedøy. DN VIII nr 412.

Hovedgrunnen til at de kongelige ikke er representert i tabellen, kan være at kongemakten hadde hovedsete i København, og sjelden var på besøk i byen. Av de norske byene var det på mange måter Oslo som hadde nærmest kontakt med København. Men heller ikke Domkirken i Oslo eller Mariakirken, som var kongens kapell, mottok gaver fra kongemakten i denne perioden. Den siste gaven til Mariakirken fra kongelige i Oslo, var fra Håkon VI i 1370.⁹

Den norskfødte befolkningen i Bergen bestod av enkelte embetsmenn fra kongens administrasjon, geistlige, håndverkere, handelsfolk, i tillegg til tjenestefolk, løsarbeidere, prostituerte og tiggere. I byhistorien til Bergen definerer Knut Helle en borger som ”en selvstendig næringsdrivende i en by”, og utover 1400-årene tilkom enkelte utlendinger blant borgerne.¹⁰

Det at Bergen hadde en redusert norskfødt elite, som trolig hadde forringet økonomi etter pestangrepene, bekreftes ved at det i denne perioden ikke er bevart gavebrev fra eliten som var bosatt i Bergen eller områdene rundt byen. De geistlige gavegiverne som ga til institusjonene i Bergen, var erkebiskopen i Trondheim, biskop Alf av Stavanger i 1478, og biskop Eilif av Stavanger i 1508.¹¹ Ridderen Hr. Olaf Molteke ga gården Fuglevik i Østfold til birgittinerne for bønnehold for deres sjeler.¹² Brevet var testamentert til birgittinerne ved Hovedøy kloster. De ordensgeistlige fra Munkeliv måtte oppholde seg på Hovedøy i perioden 1462-1479, etter at en brann ødela store deler av klosterbygningen i 1455.¹³

Kildematerialet fra denne perioden er mer enn halvert fra forrige periode, og gavebrev fra nordmenn som bodde i Bergen og områdene rundt er nesten fraværende. Sammenligner en med Oslo hadde Domkirken og Mariakirken alene 37 donasjoner mellom 1450 og 1537. Om vi ser nærmere på gaverne til disse institusjonene, ga elite 18 donasjoner, mens byfolk, bønder og ukjente ga 19 gaver. Dette tyder på at overklassen utgjorde en stor del av gavegiverne i Oslo. Samtidig vitner det om en langt mer

⁹ Roaldset 1996, s. 127-29.

¹⁰ Helle 1982, s. 822.

¹¹ Sistnevnte gavebrev er trolig fra biskop Eilif av Stavanger, og brevet er datert til 1508. DN VI nr. 649.

¹² DN V nr. 875.

¹³ Helle 1982, s. 870. I 1462 ga paven tillatelse til at de 85 birgittinerne fikk bytte oppholdssted med de 12 cistercienserne på Hovedøy. I 1479 var de tilbake i Bergen, og Munkeliv var satt i stand igjen.

velstående adel i Oslo enn i Bergens oppland, om vi skal trekke konklusjoner på bakgrunn av de bevarte gavebrevene.

Etter 1450 ga ingen byfolk gaver til kirkene i Bergen, og av de tre bevarte brevene var samtlige fra bønder. Gavebrevet til Guttorm Ellingsen og hans hustru Åshilda Gudleiksdatter fra 1470, inneholdt en gave til Munkeliv kloster på én månadsmatbol fra en gård på Voss. Til gjengjeld skulle klosteret hjelpe dem og deres foreldre å oppnå sjelefrelse.¹⁴ Dette er det eneste brevet som er bevart for givere i områdene rundt Bergen. I 1473 testamenterte Sigrid Godensdatter to gårder til birgittinerne på Hovedøy.¹⁵ Videre ga Thorgils Amundsson, hans hustru Stenborg og datteren Rannog en gård i Aremark, mot at birgittinerne på Hovedøy fremførte bønner for familien.¹⁶ Årsaken til at flere av giverne i denne perioden var fra Østlandet, hadde trolig bakgrunn i at birgittinerne oppholdt seg ved Hovedøy kloster for en periode.

Dersom vi sammenligner kildesituasjonen for de bergenske institusjonene med undersøkelsen Ole Bay utførte på donasjonene til de danske kirkene i senmiddelalderen, antyder han at adelen kan ha gitt færre gaver utover perioden, og at adelens samlede godsdonasjoner i det minste falt. Han forklarer dette delvis med at flere kan ha donert pengegaver, og at jordegodsgavene ble sjeldnere utover senmiddelalderen.¹⁷ Adelen i Bergen kan ha gått over til å gi pengegaver i større grad enn tidligere, men dette kommer ikke frem av kildematerialet. De viktigste donatorene fra overklassen i det danske kildematerialet, viste seg som i Bergen å være de geistlige. I motsetning til situasjonen i Bergen viser Bay at bønder sjelden ga gaver, mens byborgerne tilsynelatende jevnlig ga gaver frem til 1510.¹⁸

Nordmenns gaver til institusjonene i Bergen

Kirkeorganisasjonen klarte seg relativt godt gjennom senmiddelalderens konjunkturer, og den hadde ganske store inntekter blant annet av tiende, bøter og gaver fra folk. Som et tiltak for å styrke økonomien ytterligere vedtok de norske biskopene i 1436, at halvparten

¹⁴ DN XXI nr. 563.

¹⁵ DN IV nr. 976.

¹⁶ DN VIII nr. 412.

¹⁷ Bay 1994, s. 340.

¹⁸ Ibid. s. 338-39.

av den norske *bondeluten* skulle brukes til å bekoste studier for geistlige ved utenlandske universiteter.¹⁹ Men til tross for ulike tiltak fra kirkens side, kom man ikke bort fra at kirkeorganisasjonen ble svekket på enkelte punkter etter svartedauden. I denne perioden fantes det relativt få norske givere som ga til kirker og klostre, i alt ni gaver fordelt på institusjonene.

Tabell 4.2:

Institusjonene som mottok gaver fra nordmenn i perioden 1451-1537.

	Domkirken m/kgl kapell	Hospitalene	Trad. klostrene	Sognekirkene og tiggerord.	Øvrige kirker	I alt
1451-60	-	-	-	-	-	-
1461-70	-	-	1	-	-	1
1471-80	-	-	3	1	-	4
1481-90	-	-	-	-	-	-
1491-1500	-	-	-	-	-	-
1501-10	-	1	1	1	-	3
1511-20	-	-	-	-	-	-
1521-30	-	-	-	-	-	-
1531-37	-	-	-	1	-	1
Totalt	-	1	5	3	-	9

Kilde: DN.

Hovedvekten av gaver fra nordmenn ble gitt til de tradisjonelle klostrene i byen. I forrige periode hadde samtlige av gavene fra nordmenn vært til Munkeliv kloster, med unntak av ett gavebrev. I denne perioden mottok både Munkeliv kloster, Mariakirken, fransiskanerne og St. Jørgens hospital gaver fra nordmenn.

¹⁹ Nedkvitne 2000, s. 347. Opprinnelig skulle tienden deles i fire, mellom biskopen, presten, kirken og de fattige. Delen til de fattige kaltes "bondeluten", fordi bøndene selv fikk bestemme hvordan den skulle brukes på de fattige i området.

Domkirken med kongelige kapell

Et blikk på tabellen viser at ingen norske givere ga til Domkirken eller kapellene i Bergen etter 1451. Tidligere hadde de kirkelige institusjonene på Holmen hatt høy prestisje, og senest i 1450 mottok Domkirken en sjelegave fra kongefamilien.²⁰ Hovedgrunnen til at gavestrømmen til disse institusjonene forsvant etter 1450, var trolig at kongefamilien var flyttet ut av landet og sjelden besøkte byen. Etter 1500 ble det også innført bestemmelser som svekket institusjonene på Holmen. Blant annet ønsket lensherren på Bergenhus å rive Domkirken og bispegården, for å øke sikkerheten for slottet og eiendommene på Holmen. Kong Fredrik I samtykket i at Domkirken måtte rives, da den gjorde det problematisk å forsvare slottet mot inntrengere. I 1531 ble dermed biskopen og hans kapittel flyttet til Munkeliv klostres bygninger.²¹ Konfliktene på Holmen kan ha ført til at Domkirken ikke lenger var like ettertraktet for gavegiverne.

Siden det ikke finnes bevarte norske brev med gaver til Domkirken og de kongelige kapellene i Bergen, vil jeg se nærmere på gavebrevene til Domkirken og Mariakirken i Oslo. Til sammen mottok disse institusjonene 17 sjelegaver mellom 1451 og 1537.²² Roaldset viser i sin undersøkelse at Mariakirken i tillegg mottok fem gaver som ikke ble regnet som sjelegaver, og Hallvardskirken mottok åtte slike gaver i tidsrommet 1451-1537.²³ I forrige periode 1351-1450 hadde Hallvardskirken i Oslo sammen med Mariakirken mottatt i alt 51 sjelegaver.²⁴ Vi ser at det var en kraftig nedgang av gaver til institusjonene i Oslo i de to senmiddelalderperiodene. Ole Bays undersøkelse for kirkene i dansk senmiddelalder viser imidlertid at domkapitlene hadde en jevn strøm av gaver helt frem til reformasjonen.²⁵ Dermed kan Norges politiske situasjon ha bidratt til at domkapitlene både i Bergen og Oslo fikk mindre gaver i løpet av senmiddelalderen.

²⁰ DN I nr. 813.

²¹ DN X nr. 620.

²² Nedkvitne 2000, s. 301.

²³ Roaldset 1996, s. 129.

²⁴ Nedkvitne 2000, s. 301.

²⁵ Bay 1994, s. 338.

Hospitalene og gaver fra nordmenn

Hospitalene i Bergen var virksomme i hele senmiddelalderen. Hospitalene tok vare på de svakeste i samfunnet, og der bodde kronisk syke, gamle og fattige mennesker. Behovet for disse institusjonene må ha vært stort, og dette bekreftes ved at flere hospitaler ble opprettet i byen i senmiddelalderen.²⁶ I forrige periode så vi imidlertid at det kun var tyskere som ga til hospitalene. I denne perioden ser vi av tabell 4.2 at det er bevart en gave til hospitalene fra norske givere. Gaven var til St. Jørgens hospital fra biskop Eilif av Stavanger i 1508. Han ga i tillegg klær, gjenstander og matvarer til forskjellige personer og institusjoner rundt i landet.²⁷

Likevel er det i de tyske testamentene at det kom frem hvor viktig hospitalenes virksomhet må ha vært i senmiddelalderen. Både Katarinahospitalet og St. Jørgens hospital mottok gaver fra tyskere frem til 1527, men dette vil jeg komme tilbake til.²⁸

De tradisjonelle klostrenes sterke posisjon hos norske givere

Felles for klostrene i senmiddelalderen var at de hadde en usikker fremtid i møte. Etter at birgittinerne var tilbake ved Munkeliv etter restaureringen i 1479, hadde klosteret fremdeles dårlig økonomi. I 1490-årene ble konventets medlemmer mer enn halvert, og klosteret slet fortsatt med å opprettholde driften av klosteret.²⁹ I 1507 måtte Munkeliv i tillegg gi fra seg inntektene av Nonneseters eiendommer til antonittene.³⁰ Birgittinerne klarte likevel å holde driften gående frem til 1531, men dette var en svært vanskelig periode for ordensmedlemmene. Sommeren 1530 hadde abbedissen ved klosteret sendt et klagebrev, hvor hun fortalte om byfolk som beslagla og skadet godseiendommene til klosteret.³¹ Videre godkjente kong Fredrik I at Domkirken på Holmen i Bergen kunne rives.³² Dermed flyttet biskopen og kapitlet inn i Munkeliv kloster, hvor de inntil videre skulle gi underhold til birgittinernonnene ved institusjonen.³³

²⁶ Se s. 75-76.

²⁷ DN VI nr. 649. Brevet er kun bevart i fragmenter.

²⁸ Se s. 75-76.

²⁹ Thorbjørnsen 2000, s. 131.

³⁰ Se s. 75-76.

³¹ Gunnes 1987, s. 77.

³² Se s. 69.

³³ Gunnes 1987, s. 74-77. Se også DN X nr. 620.

Nonneseter gikk også en tøff periode i møte på 1400-tallet. Allerede rundt midten av århundret fungerte ikke klosteret lenger som en selvstendig institusjon, og senest i 1499 hadde kong Christian I og riksrådet blitt enige om å la Nonneseters inntekter gå til Munkeliv kloster.³⁴ Noe av grunnen til at den verdslige makten i byen valgte å prioritere birgittinernes økonomi, kan være at de mente byen ikke hadde behov for mer enn ett nonnekonvent. Likevel tyder tyskernes donasjoner til Nonneseter frem til 1520 på at selve kirken fortsatte å fungere en tid fremover.

På 1400-tallet ble også Jonsklosteret i byen lagt ned, til tross for at mange borgere kjempet mot nedleggelsen.³⁵ Høygeistligheten så ut til å ha mindre behov for augustinerkannikene utover middelalderen, mens lekfolks behov holdt seg mer stabilt.³⁶ Sannsynligvis var det arbeidet som sjelesørgere som opprettholdt klosterets popularitet frem til nedleggelsen, til tross for at svært få testamenter og sjelegaver er bevart for institusjonen.³⁷ Likevel fortsatte Johanneskirken ved Jonsklosteret å motta gaver en lang tid fremover, men ingen av brevene vi har bevart er fra norske givere.

I 1999 skrev Geir Atle Ersland at klostrene kan ha mistet noe av sin popularitet i senmiddelalderen, og at de møtte mye kritikk i denne perioden. Videre skrev han at "[t]endensen når det gjelder testamentariske gaver, viser for eksempel at sognekirker og alternative alterstiftinger til domkirkene fikk mer gaver enn klostrene".³⁸ Dette stemmer overens med gavegivingen til de kirkelige institusjonene i Oslo. Min undersøkelse viser imidlertid at klostrene i Bergen ikke ser ut til å ha tapt sin popularitet etter svartedauden, til tross for den økonomiske utfordringen institusjonene stod ovenfor. Fra de norske giverne var det de tradisjonelle klostrene, særlig Munkeliv kloster, som mottok flest gaver gjennom hele middelalderen.

Munkelivs dominerende posisjon i bysamfunnet gjorde at klostrene i Bergen stod sterkt, både religiøst og prestisjemessig, i forhold til resten av landet. Dette kan ha forårsaket en betydelig gavestrøm til Munkeliv kloster, selv om folk deltok i de religiøse aktivitetene i sognekirkene på samme måte som i andre byer. I tillegg kan det at birgittinerne tradisjonelt var nært knyttet til samfunnseliten og hadde nære bånd til de

³⁴ Helle 1982, s. 864.

³⁵ DN XV nr. 535-536.

³⁶ Nenseter 2002, s. 169.

³⁷ Ibid. s. 104.

³⁸ Ersland 1999, s. 124.

øvre samfunnslagene, ha gjort at den tradisjonelle klosterkulturen ble opprettholdt i Bergen i større grad enn i andre områder.³⁹ Munkeliv var et av Norges rikeste klostre i middelalderen, og hadde eiendommer som strakte seg langt sørover og nordover i landet. Videre arbeidet de politiske kreftene i landet for å styrke Munkelivs økonomi, og inntektene både fra Nonneseters og Jonsklosterets eiendommer ble lagt til klosteret.

Sognekirkene og tiggerordenene

Av tabell 4.2 ser vi at det kun er bevart én gave fra nordmenn til sognekirkene. Testamentet er fra biskop Eilif av Stavanger, som ga en donasjon til Mariakirken. Dermed er det i denne perioden ikke bevart norske gavebrev med donasjoner til sognekirkene fra byens egne innbyggere. Nedkvitnes undersøkelse av sjelegavene til kirkene i Oslo, viste at ingen kjøpte sjelemesser i sognekirkene etter 1451.

En mulig forklaring på hvorfor sognekirkene både i Oslo og Bergen kan ha fått færre gavebrev i denne perioden, kan ha bakgrunn i den nye botsreligiøsiteten som trolig gjorde seg gjeldene i Norge i økende grad utover 13-1400-tallet. Geistlige oppmuntret lekfolk til å utføre religiøse handlinger som ville hjelpe sjelen i livet hinsides. Folk var pliktige til å gå til skrifte minst én gang årlig for å bekjenne sine synder. Presten vurderte menneskenes bot eller straff etter størrelsen på synden, og etter hans skjønn ble det pålagt personen botsøvelser i etterkant av skriftemålet. De religiøse botshandlingene kunne blant annet være å fremføre ulike bønner, som for eksempel *Ave Maria*. Samtidig var det vanlig at prestene påla personer større eller mindre pengebøter som straff. Dermed kan det ha vært vanlig å gjøre opp for sine synder kort tid etter skriftemålet, snarere enn å gi pengedonasjoner i testamentene eller gavebrevene.

Tiggerordenene fungerte også som sjelesørgere for folk, på lik linje med sogneprestene. Den første gaven til tiggerordenene i denne perioden var fra Biskop Alf av Stavanger i 1478, som ga fransiskanerne inntektene av tienden på Torvastad: ”jtem til Wthebrødher i Berghen wor thiwnda paa Torwestadh”.⁴⁰ I 1534 ga Erkebiskop Olaf av Trondheim fransiskanerbrødrene en tønne rav og en tønne spekk.⁴¹ Dominikanerne i

³⁹ Thorbjørnsen 2000, s. 117.

⁴⁰ DN IV nr. 987.

⁴¹ DN XII nr. 551. Se Helle 1982, s. 866.

Bergen mottok ingen gaver fra nordmenn i denne perioden, og det siste dokumentet som er bevart er fra 1300-tallet. Noe av grunnen kan være at dominikanerne stod i nær kontakt med tyskernes miljø på Bryggen i hele senmiddelalderen, og mange av munkene ved konventet var tyskspråklige.

Vi vet imidlertid lite om tiggerordenenes siste år i Norge, og de forsvinner uten å etterlate mange spor. I kildematerialet for Oslo finnes det kun to bevarte gavebrev til tiggerordenene, og begge gavene ble gitt før 1450.⁴² Fra Bergen vet vi at dominikanerkonventet gikk under etter brannen i 1528, men fransiskanerne mottok en gave så sent som i 1534. I 1536 flyttet imidlertid biskopen inn i fransiskanernes bygning i Bergen. Året etter kom reformasjonen, og dermed var det mer eller mindre slutt på fransiskanernes ordensliv i byen.⁴³

Tyskernes gaver til institusjonene i Bergen

Arbeidet med kildematerialet for de tyske giverne avdekket en betydelig nedgang fra hundreåret etter svartedauden til tiden etter 1450. I perioden etter svartedauden ga hansakjøpmenn 400 donasjoner til institusjonene i Bergen. I tiden frem mot reformasjonen var tallet sunket til 279 gaver. Den første epoken strakk seg imidlertid over en hundreårsperiode, mens siste perioden kun var på 80 år. Men dersom vi for å kompensere trekker bort 20 prosent av gavene, viser det seg likevel en nedgang.

Av tabellen under ser vi at gavene fra tyskerne sluttet brått etter 1530. Grunnen til dette var at lutheranismen ble innført i Lübeck i 1530, som jeg har nevnt tidligere. Av gavene fra tyskerne var de fleste til sognekirkene, tiggerordenene og hospitalene i Bergen. Dersom vi sammenligner resultatet med perioden rett etter svartedauden, fikk samtlige kategorier i denne perioden betraktelig mindre gaver, med unntak av hospitalene.⁴⁴

⁴² Nedkvitne 2000, s. 301.

⁴³ Helle 1982, s. 866.

⁴⁴ Se tabell 3.4.

Tabell 4.3

Institusjonene som mottok gaver fra tyskere i perioden 1451-1537.

	Domkirken m/ kgl kapell	Hospitalene	Trad. klostrene	Tyske sognekirker og tiggerord.	Øvrige kirker ¹	I alt
1451-60	4	11	12	24	5	56
1461-70	-	7	8	21	2	38
1471-80	4	7	8	21	4	44
1481-90	-	6	2	7	1	16
1491-1500	-	-	-	-	-	-
1501-10	-	3	3	7	1	14
1511-20	7	19	15	35	14	90
1521-30	-	8	3	9	1	21
1531-37	-	-	-	-	-	-
Totalt	15	61	51	124	28	279

Kilder: DN og BBf.

¹ Kategorien "øvrige kirker" inkluderer de norske sognekirkene.

Hanseatenes gaver til domkirken og de kongelige kapellene

I årene 1451-1530 mottok Kristkirken, Apostelkirken og Allehelgenskirken 15 gaver, fordelt på seks testamenter. Dette var en reduksjon i forhold til forrige periode, da institusjonene i alt fikk 24 gaver. Av tabellen over ser vi at disse kirkene ikke mottok gaver fra tyskere etter 1520. Dette sannsynliggjør at diskusjonen om bygningene på Holmen kan ha resultert i mindre gaver til institusjonene, som jeg var inne på tidligere.

Kun få av giverne ønsket sjelehjelp ved disse institusjonene. Av de seks testamentene som inneholdt gaver til Kristkirken, Apostelkirken og Allehelgenskirken, var det kun Hans Rubenstorp fra 1515 og Joachim Schulte fra 1516 som ønsket at det skulle holdes messer for dem ved institusjonene.⁴⁵ I testamentene med donasjoner til domkirken og kapellene, nevnes det blant annet gaver i form av tønner med tjære, malt, mel eller lignende.

⁴⁵ BBf nr. 207 og 211, s. 134-37.

Hospitalene i bysamfunnet

Hospitalene i byen mottok totalt 61 gaver i perioden, fordelt på Katarinahospitalet, St. Jørgens hospital, og St. Antons orden.⁴⁶ I forrige periode fikk Katarinahospitalet og St. Jørgens hospital til sammen 47 gaver, hvor det ble en økning mot slutten av perioden.⁴⁷ Vi må ta i betraktning at denne siste perioden er kortere, og det viser en betydelig oppgang mellom periodene 1351-1450 og 1451-1530. Det var fortsatt mange gaver som ble gitt til hospitalene frem til 1480-årene, men deretter ser vi en nedgang, og det var et opphold i gavene mellom 1490 og 1500. I tiårsperioden frem til 1510 ble det gitt tre gaver.⁴⁸

I en kort perioden mellom 1511 og 1520 var det imidlertid en voldsom økning i antall donasjoner til hospitalene. Grunnen kan være at syfilis kom til byen på begynnelsen av 1500-tallet. Helle nevner at tyske sjøfolk kan ha brakt sykdommen til byen, og at mange hanseater i alle fall ble smittet av sykdommen. I 1525 ble det gitt en gave til et *pockenhus* ved Martinskirken, som kan ha vært et nytt hospital for syfilispasienter i byen.⁴⁹ Dette viser at det fantes et stort behov for hospitalet i byen, i og med at et nytt hospital kan ha blitt opprettet på 1500-tallet. Den plutselige økningen av gaver til hospitalene mellom 1511 og 1520, samtidig som syfilis kom til byen, styrker også ideen om en underliggende sosial omsorg bak gavegivingen. Dette kommer blant annet til uttrykk i testamentet til Tydeke Grasshoff fra 1461: "Item to Berghen geve ik den notroffighen armen 2 dossiin scho unde 20 hemmede umme salicheyt myner sele".⁵⁰ Et annet eksempel er testamentet til Godeke Schriver fra 1475: "Item den elenden zeken unde den armen in s. Kattrinen cappellen to Bergen in Norwegen geve ik samptliken en schippunt moltis, up dat se alle myner armen zelen barmherticheit van Gode bidden."⁵¹

Tidlig på 1500-tallet etablerte St. Antons orden seg i Nonneseters bygninger i Bergen. Antonittenes virksomhet gikk ut på å ta hånd om personer med hud- og kjønns sykdommer. Forutsetningen for at de skulle få benytte anlegget til det tidligere Nonneseterkonventet, var at de holdt daglige gudstjenester i klosterkirken. Videre skulle

⁴⁶ BBf nr. 211, s. 137-39.

⁴⁷ Se tabell 3.4.

⁴⁸ Se tabell 4.3.

⁴⁹ Syfilis ble også kalt "pocker". Helle 1982, s. 877.

⁵⁰ BBf nr. 158, s. 103-104.

⁵¹ BBf nr. 182, s. 117.

de sørge for generelt vedlikehold av bygningen og de tilhørende eiendommene, og det er sannsynlig at de også hjalp til ved St. Jørgens hospital.⁵² Ved at antonittene etablerte seg i byen på begynnelsen av 1500-tallet, indikerer dette at det var behov for flere som kunne ta seg av fattige og syke. I tillegg må det ha vært økonomisk mulig å etablere en ny orden i bysamfunnet.

Gavene til hospitalene var forbruksgaver, som mel og malt, eller pengegaver, fra en til ti lybske mark. Mange av de tyske testamentene inneholdt lange lister med smågaver til et flertall av institusjonene i byen, og hospitalene ble ofte betenkt blant disse. Dette vil jeg imidlertid komme tilbake til. I de brevene hvor testator ønsket sjelhjelp ved flere institusjoner, kan motivasjonen ha vært et forsøk på å korte ned tiden i skjærsilden, ved at flere gikk i forbønn for en.⁵³ Hvorvidt de spredte smågavene også kan ses på som uttrykk for en botsreligiøsitet, vil jeg komme tilbake til etter hvert.

De tyske sognekirkene og tiggerordenene i byen

Rundt år 1450 regnes hansakjøpmennenes sognekirker i Bergen for å være Mariakirken, Martinskirken og Halvardskirken. I denne perioden mottok sognekirkene 59 gaver, og tiggerordenene mottok til sammen 65 donasjoner. I forrige tidsrom 1351-1450 fantes det til sammen 68 gaver til sognekirkene og 125 gaver til tiggerordenene i byen. Antallet viser at gavene til tiggerordenene er blitt halvert i forhold til hundreårsperioden etter svartedauden. Derimot holdt antall gaver til sognekirkene seg noenlunde stabilt, dersom vi tar høyde for at siste periode er noe kortere.

De mange brannene som herjet byen i senmiddelalderen, sammen med den nedsatte økonomiske evnen til kirkene i perioden, førte til at mange kirker ikke ble restaurert. Mikaelkirken i Vågsbotn var blitt skadd både i 1393 og 1413. Kirken ble ikke lenger brukt som sognekirke etter 1440, og fra 1440-årene ble menigheten overført til Halvardskirken. Halvardskirken kan ha unngått disse brannene, men sannsynligvis ble den rammet av brannen som herjet i 1476. Kirken ble gjenreist, og mottok åtte gaver fra hansakjøpmenn frem til 1527. Kirken fungerte som sognekirke for de tyske sognebarna

⁵² Helle 1982, s. 864.

⁵³ Se s. 33.

etter at Mikaelkirken forsvant.⁵⁴ Videre mottok Martinskirken 15 gaver, som var samme antall gaver som i forrige periode. Mariakirken mottok 36 donasjoner i denne perioden, og fremstår som den vanligste kirken å gi gaver til for tyskerne. I forrige periode mottok Mariakirken 44 donasjoner. Det er omtrent samme antall som i årene mellom 1351-1450, med tanke på at tidsavsnittet frem mot reformasjonen er kortere.

Tiggerkonventene mottok donasjoner helt frem til 1530-årene, men opplevde likevel en betydelig nedgang i antall gaver i denne perioden. De fleste donasjonene til fransiskanerne og dominikanerne kom i første delen av perioden. Dette kan være uttrykk for at de tyske prestene i sognekirkene hadde fått økt kapasitet til å håndtere mesteparten av sjelesorgsarbeidet for tyskerne. Trolig skjedde det en gradvis utvikling frem mot og etter 1440, ved at tyskerne oftere søkte til sognekirkene i stedet for tiggerkonventene.⁵⁵

I denne perioden finner vi stadig ønsker om sjelehjelp i gavebrevene. Blant annet ga Hans van Stendel i 1459 tønner med tjære til tiggerordenene slik at de kunne drive vedlikeholdsarbeid på klosterbygningen, og til gjengjeld ønsket han at munkene skulle be for han: "[...] dat se God vor my bidden".⁵⁶ Flere hansakjøpmenn ønsket også religiøse tjenester fra sogneprester i byen. Men til tross for at mange tyskere ønsket individuell sjelehjelp, betydde ikke dette at forbønnen som de geistlige holdt ikke lenger var av betydning. Et gavebrev som belyser dette, er testamentet til Hennyngk Wedeghe fra 1514 som inneholdt en pengedonasjon Mariakirken: "davor de besytter desulven vicarie tor tydt myner to gelegener tydt in den myssen myt gewontliken collecten gedencken unde Got vor myne zele bydden schall".⁵⁷ Dermed ser vi at den individuelle sjelehjelpen ikke erstattet de felles bønnene som de geistlige ba, men at den personlige sjelehjelpen virket i tillegg til kirkens forbønn. Dette kan tyde på at den kollektive og den individuelle frelsen ble forent, og at begge deler var viktig for å unngå sjelens fortapelse.

⁵⁴ Helle 1982, s. 857-60. Den siste donasjonen jeg fant til Halvardskirken var testamentet til Bartelt Bense i 1527. BBf nr. 226, s. 147-48.

⁵⁵ Ullern, Inger Johanne 1997. *Tiggerordenene i de norske middelalderbyene*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo, s. 102.

⁵⁶ BBf nr. 155, s. 101-102.

⁵⁷ BBf nr. 205, s. 131-32.

Tyskernes forhold til de tradisjonelle klostrene i byen

Av tabell 4.3 ser vi at Munkeliv kloster, Jonskirken og Nonneseter mottok 51 gaver til sammen i denne perioden. I årene 1351-1450 mottok klostrene 65 gaver, og dersom vi tar høyde for tidsforskjellen på periodene, får vi en jevn strøm av gaver til de tradisjonelle klostrene i senmiddelalderen.⁵⁸ Til tross for at konventet ved Jonskirken var ute av drift, var Johanneskirken virksom i denne perioden. I de tyske testamentene fant jeg syv gaver til Johanneskirken, hvor fire av disse ble gitt mellom 1450 og 1480, og tre gaver mellom 1511 og 1520.

Nonneseterkonventet ble på samme måte som Jonskirken oppløst i 1450-årene, men av de tyske testamentene kom det frem at også Nonneseterkirken mottok gaver frem til 1520.⁵⁹ Grunnen var trolig at bygningen ble tildelt St. Antons orden i 1520. I følge Helle benyttet ordenen bygningen senest fra begynnelsen av 1500-tallet, og i en trettiårsperiode fremover.⁶⁰ Til sammen mottok Nonneseterkirken 21 gaver i denne perioden.

Munkeliv kloster fikk flest gaver i denne perioden, med i alt 23 donasjoner fra tyskerne. Dette hang trolig sammen med Munkelivs posisjon i bysamfunnet i Bergen. Birgittinerne var tradisjonelt nært knyttet til aristokratiet, og på denne tiden i Bergen utgjorde hansakjøpmenn en del av byens overklasse. Samtidig var Munkeliv det eneste klosteret med ordensmedlemmer gjennom hele senmiddelalderen.⁶¹

Det at interessen for de tradisjonelle klostrene opprettholdt seg, tyder på at tyskerne fremdeles anså munkenes og nonnens forbønn som viktig for å kunne oppnå frelse. Jeg har vært inne på det tidligere, og dette bekreftes også av den betydelige gavestrømmen til de tradisjonelle klostrene i denne perioden. Til tross for at individualiseringen av religionen var kommet langt hos tyskerne i denne perioden, ser det ut til at botsreligiositeten kom i tillegg til forbønnen, snarere enn å erstatte den.

⁵⁸ Se tabell 3.4.

⁵⁹ BBf nr. 218, s. 143.

⁶⁰ Se s. 75-76.

⁶¹ Thorbjørnsen 2000, s. 124.

De øvrige kirkelige institusjonene, samt gavene til tyskernes gilder

Av de øvrige institusjonene i byen var det Korskirken som mottok flest gaver i denne perioden, og kirken hadde vært en attraktiv institusjon å donere gaver til også i første del av senmiddelalderen. Korskirken var en norsk sognekirke, og den mottok ti donasjoner fra hansakjøpmenn etter 1451. Olavskirken på Bakkane fikk syv donasjoner, mens Margaretakirken, St. Annes kapell, St. Antoniuskirken og Peterskirken mottok to-tre gaver i hele perioden. For de fleste institusjonene i denne kategorien var det en nedgang i antall donasjoner etter 1480, men et stort antall gaver ble gitt mellom 1511 og 1520. Dette stemmer overens med den generelle utviklingen av gavegivningen for institusjonene i Bergen.⁶²

I rettarbøtene til kong Eirik fra 1293/4 ble de fleste yrkespregede gilder forbudt i Bergen, og forbudet ble gjentatt i 1299 og 1320.⁶³ Dette er trolig bakgrunnen for at vi ikke har noen dokumentasjon på gaver til gildene i Bergen fra norske givere. Vi vet likevel at tre gilder var tillatt i byen, som var Mariagildet, Nikolasgildet og Jatmundsgildet. Kildene sier ikke noe mer om funksjonen til disse, men etter det vi vet om gilder fra andre byer, kan vi anta at de var selskaps- og verneforeninger som også kan ha hatt en religiøs funksjon. Vi vet også at Mariagildet var tilknyttet Mariakirken, og formodentlig hørte Nikolasgildet til Nikolaikirken.⁶⁴ Forbudet mot gildeaktivitet for nordmenn ser ut til å ha gjort folk i Bergen passive når det gjaldt denne typen religiøs virksomhet.

Under har jeg laget en oversikt over gavene til de tyske gildene i Bergen, og disse ble betenkt mer eller mindre gjennom hele senmiddelalderen. Den første kategorien i tabellen er "Utelukkende gildegaver", og betegner de tyske brevene som kun ga til gilder, og ikke til andre kirker og klostre i Bergen. "Gaver til gildene i tillegg" er en kategori der de tyske testamentene inneholdt donasjoner til gilder og andre kirkelige institusjoner i byen.

⁶² Se tabell 4.3.

⁶³ Helle 1982, s. 389.

⁶⁴ Ibid. s. 590.

Tabell 4.4

Gaver fra hansakjøpmenn til tyskernes gilder i Bergen mellom 1451-1530.

	Utelukkende gildegaver	Gaver til gildene i tillegg	I alt
1451-60	2	2	4
1461-70	3	4	7
1471-80	1	-	1
1481-90	-	-	-
1491-1500	-	-	-
1501-10	1	1	2
1511-20	-	-	-
1521-30	-	3	3
Totalt	7	10	17

Kilder: BBf.

Jeg valgte å skille ut gavene til gildene i en egen tabell i denne perioden, for å undersøke hvorvidt nedgangen i gavene til kirker og klostre i Bergen kan forklares med at flere ga til gildene i stedet. Aktiviteten rundt gildene uttrykker en individualisert trosoppfatning, og virksomheten ble sett på som en videreføring av det å delta i religiøse aktiviteter i kirkelig regi. For å opprettholde driften av gildene måtte tyskerne engasjere seg personlig, for eksempel ved å leie inn prester til å holde prekener og gå i bønn for folk, eller ved å gi donasjoner til gildene. I gavebrevene kom det frem at mange ønsket sjelehjelp av geistlige ved gildene som gjenytelse for gavene. Et eksempel er testamentet til Jochym Gherkens fra 1527: ”Item noch geve ick darsulvest to Bargaen in des werden Hilgen Lychams, s. Katherynen unde s. Dorothyen broderschup, dar ick broder inne byn, in elke 5 mr. Densch unde wil, dat men my darinne myt vigilen und szelemisszen began schal.”⁶⁵

Gildene *s. Dorethen gilde, s. Katerinen gilde* og *des Hilgen Lichammes gilde* gikk igjen i de tyske brevene, og de fikk henholdsvis 13, 14 og ni donasjoner i perioden 1451-

⁶⁵ BBf nr. 229, s. 150-51.

1530.⁶⁶ Selv om mange gilder mottok gaver i senmiddelalderen, og omtrent halvparten av disse var gaver til gildene alene, fant jeg likevel en tilsvarende nedgang i gavene til gildene som til kirkene i Bergen. Dermed ser det ikke ut til at gavene til gildene gikk på bekostning av donasjoner til andre kirkelige institusjoner. Av tabell 4.4 over ser vi at gavene til gildene avtok etter 1470, omtrent samtidig med den generelle nedgangen i gavegivningen til kirker i Bergen.

Nedgang i gavegivningen etter 1450

Mellom 1351 og 1450 fant jeg til sammen 19 gavebrev fra nordmenn, hvorav fire var testamenter, tolv var sjelegavebrev og tre proventbrev.⁶⁷ Antallet gaver sank betraktelig i siste periode, hvor det samlet kun er bevart to testamenter og fem sjelegavebrev fra norske givere. Et nærmere blikk på gavebrevene til kirkene i Bergen viser et betydelig fall i donasjoner fra alle samfunnsgrupper i denne perioden.

I årene 1351-1450 er det bevart tolv gavebrev fra folket, og syv fra samfunnseliten. Mellom 1451 og 1537 er det kun tre fra de lavere samfunnssjiktene som ga gaver, mens det er bevart fire brev fra eliten hvor alle var geistlige. I hundreåret etter svartedauden hadde det vært to geistlige givere. Dette samsvarer med kildene i Oslo, hvor antall geistlige givere som ga til Mariakirken økte fra 10 til 40 prosent etter 1450.⁶⁸ Men til tross for at geistlige ga til kirkene i Bergen, var det ingen av de som hadde tilholdssted i byen.

I de tyske testamentene i Bergen ser vi en nedgang fra 1490-årene og utover, bortsett fra et betydelig antall gaver i årene mellom 1511 og 1520.⁶⁹ I løpet av senmiddelalderen bodde tyskerne ved Kontoret i Bergen i samtlige av Brygge-gårdene, med unntak av enkelte nordmenn.⁷⁰ Dermed skulle en tro at de i større grad enn tidligere var knyttet til institusjonene i byen, og at nedgangen ikke burde ha inntruffet før ved innføringen av reformasjonen.

⁶⁶ Se blant annet BBf nr. 160-61, s. 105.

⁶⁷ Se tabell 5.1.

⁶⁸ Roaldset 1996, s. 93-94.

⁶⁹ Se tabell 4.3.

⁷⁰ Helle 1982, s. 723.

Ole Bays undersøkelse på donasjonskulturen i Danmark viser en langsom nedgang fra 1490-årene, og en kraftig reduksjon fra 1500-årene. Bay forklarer fallet i gaver med at donasjonene oftere var pengegaver enn jordegodsgaver, og at gavebrev som kun inneholdt pengegaver i mindre grad ble tatt vare på av kirkene. Han viser til lignende engelske undersøkelser, hvor det ikke lot seg påvise en nedgang i gavegivningen før reformasjonen, men det ble likevel dokumentert flere pengegaver enn tidligere. Denne forklaringen er likevel ikke tilstrekkelig for å forklare nedgangen i det bergenske kildematerialet. For institusjonene i Bergen fant jeg både en nedgang i gavene fra nordmenn og tyskere, og tyskerne hadde gitt pengegaver gjennom hele middelalderen.⁷¹ En annen forklaring kunne ha vært at flere hanseater foretrakk å donere gaver til gildene de var tilknyttet i Bergen i denne perioden, men en nærmere undersøkelse viste en tilsvarende nedgang i gavene til gildene.⁷²

Bay viser også at adkomstokumentene for jordeiendommer som ble gitt for sjelehjelp, i en viss grad ble tatt tilbake etter reformasjonen.⁷³ En slik forklaring kan ha hatt betydning for nedgangen av gaver fra nordmenn. Denne hypotesen er likevel ikke dekkende for å forklare nedgangen i donasjoner fra hansakjøpmenn, da tyskernes gaver ble nedskrevet i *Die Niederstadtbücher* gjennom hele middelalderen.

Roaldset trekker inn en annen hypotese for å klargjøre bakgrunnen for nedgangen i gavegivningen i Oslo etter 1450.⁷⁴ Hun legger vekt på endringen i religionsforkynnelsen utover perioden, og viser til at dette kan ha vært avgjørende for tilbakegangen i senmiddelalderen. Det finnes ingen direkte opplysninger i kildene om at avlatshandelen førte til at gavestrømmen avtok. Roaldset mener likevel det er sannsynlig at avlatshandelen førte til at folk fikk et friere forhold til kirken.⁷⁵ Fallet i antall gavebrev utover senmiddelalderen kan dermed henge sammen med at frelsen kunne sikres på andre måter, blant annet ved kjøp av avlatsbrev.

De religiøse handlingene folk måtte utføre etter skrifte hos presten, varierte etter størrelsen på synden. Denne typen troshandlinger kunne for eksempel være å fremsi bønner, avstå fra kjøtt eller fisk for en periode, gi en donasjon til kirken eller dra på

⁷¹ Bay 1994, s. 340.

⁷² Se s. 79-81.

⁷³ Bay 1994, s. 319-20.

⁷⁴ Roaldset 1996, s. 93-95.

⁷⁵ Ibid. s. 95.

pilegrimsferd.⁷⁶ Ved å utføre slike religiøse handlinger, kunne folk få tilgivelse eller absolusjon av presten for syndige gjerninger. I denne perioden ble det imidlertid vanligere at folk kjøpte avlatsbrev, som fungerte slik at folk fikk et visst antall botsdager ettergitt.⁷⁷ Gjennom avlaten kunne folk dermed ”kjøpe seg fri” fra synden, uten å måtte gå gjennom rensende ritualer som bønn og faste. Avlatshandelen ble vanligere utover middelalderen og flere kirker fikk anledning til å selge avlat.⁷⁸

Forklaringen med økt avlatshandel gir også en god beskrivelse av fallet i gaver til de kirkelige institusjonene i Bergen. Dersom vi ser bort i fra gavene fra geistlige, sank gavene fra den norske eliten fra fem givere i første del av senmiddelalderen, til én giver etter 1451, og han var fra Østfold. Som tidligere nevnt gikk gavene fra folket også tilbake, fra tolv til tre donatorer, hvorav to var østlendinger. At de geistlige fortsatte å gi gaver i denne perioden strider ikke i mot avlatshandelen som forklaringsmodell, da geistlige kan ha gitt gaver på grunn av personlig tilknytning til institusjonen, eller for å støtte institusjonene økonomisk.⁷⁹ Dersom vi ser avlatshandelen som en videreutvikling av troen på botshandlingenes betydning, er det sannsynlig at også nedgangen i gavene fra tyskerne kan forklares med denne teorien. Resultatene fra undersøkelsen viser dermed at den økende betydningen avlatshandelen etter 1450, kan ha ført til færre gavebrev til de kirkelige institusjonene både fra norske og tyske givere.

Forholdet mellom troshandling og sjelefrelse i senmiddelalderen

I denne perioden kom det frem at nordmenn fremdeles la stor vekt på de geistliges forbønn for å sikre seg sjelefrelse. Det finnes også tyskere som ga uttrykk for en tro på de geistliges forbønn, men det kan se ut til at tyskerne hadde en mer utviklet botsreligiøsitet enn nordmenn, på bakgrunn av informasjonen i gavebrevene. Dette vil jeg imidlertid komme tilbake til i neste kapittel.

De norske gavebrevene som inneholdt spesifiserte ønsker om sjelehjelp var økende i denne perioden, og flere ønsket bønnehold og messer ved institusjonene. Dette

⁷⁶ KLNLM bd. 7, s. 393-94.

⁷⁷ Nedkvitne 2000, s. 299.

⁷⁸ DN XXI nr. 700. I 1507 ble St. Antons orden i Bergen innvilget retten til å selge avlat, samt å motta gaver og testamentar.

⁷⁹ DN XVI nr. 350 og DN XII nr. 551.

kom frem både i brev fra elite og folk, og dermed fantes det ikke lenger forskjeller når det gjaldt troshandlinger og religiøse spørsmål i den norske delen av befolkningen. Trosoppfatningene så ut til å ha blitt mer enhetlig og felles for de ulike sosiale lagene i Bergen, men tyskerne fremstod fortsatt som mer utviklet når det gjaldt personlig aktivitet i religionen. I de tyske testamentene ble de største donasjonene til private messer i enkeltkirker gitt til kirker i Tyskland, mens donasjonene til kirkene i Bergen i større grad var smågaver som kan ses på som betaling for å få syndsforlatelse.

I rettarbøtene til kong Eirik fra 1293/4 ble de fleste yrkespregede gilder forbudt i byen, og vi har ingen bevarte gavebrev fra nordmenn med donasjoner til gilder i Bergen. Vi har lite informasjon om norske gilder i Bergen, og vi kan dermed ikke si noe om hvilken betydning de hadde for den norske delen av befolkningen. I testamentene til tyskerne finner vi derimot mange eksempler på gaver til gilder i byen, særlig til Dorotheagildet og Katarinagildet. Gavene til gildene fra hansakjøpmenn vitner om gildenes sentrale plass i tyskernes religionsutøvelse.

Nedgangen i gaver fra nordmenn begynte etter 1450-årene.⁸⁰ Av de tyske testamentene så vi en nedgang fra 1490-årene og utover, bortsett fra et stort antall donasjoner i årene mellom 1511-20.⁸¹ Historikere har tidligere forklart nedgangen med at adkomstdokumenter for eiendommer kan ha blitt tatt tilbake etter reformasjonen.⁸² Denne forklaringen kan ha påvirket fallet i gaver fra nordmenn til institusjonene i byen, men det er lite sannsynlig at den kan forklare nedgangen i tyske testamenter. En vanligere forklaring har vært at fallet i donasjoner kan skyldes en overgang fra jordegodsgaver til pengegaver. Denne modellen kan belyse hvorfor gavene fra nordmenn ble færre, men den forklarer ikke nedgangen i de tyske testamentene, som inneholdt pengegaver og løssøregaver gjennom hele middelalderen. En siste forklaring som jeg har vist til, var at avlatshandelen økte i andre halvdel av 1400-tallet. Avlatshandelen gjorde at folk kunne betale en viss sum for et avlatsbrev, og denne handelen kan ha forårsaket en nedgang i gavestrømmen til kirkene i Bergen, både fra de norske og tyske giverne.

⁸⁰ Se tabell 4.2.

⁸¹ Se tabell 4.3.

⁸² Se for eksempel DN XXI nr. 563. Det kommer frem av gavebrevet at arvingene skulle ha mulighet til å kjøpe jorden tilbake fra institusjonen.

5. GAVER TIL KIRKEN OG RELIGIØSE MENTALITETER

Georges Duby skriver om tre perioder i europeisk middelalder i boken *The Age of the Cathedrals*, som han deler inn i klostrenes tid, sognekirkenes tid og senmiddelalderens hoffkultur. I denne sammenhengen vil jeg ta for meg overgangen mellom klostrenes tid og sognekirkenes tid. Klostrenes tid strakk seg i følge Duby fra 980-1130, og var en tid da de tradisjonelle klostrene stod sterkt. På 1000-tallet hadde de geistlige monopol på å ivareta de avdødes sjeler. Klosterfolkene levde atskilt fra samfunnet i lukkede klostre, og de var spesialister på bønner og messer for å hjelpe sjeler inn i paradiset. De var Guds krigere på jorden, og de kjempet for å frelse menneskene gjennom forbønner. Munkene og nonnene hadde tidebønner syv ganger om dagen og en gang om natten. Folk trodde på at munkene kunne gå i forbønn for dem, og egen bønn ble sett på som lite virkningsfull.¹

Sognekirkenes tid regnes av Duby for å være mellom 1130 og 1280, og var en tid da sognet og sognekirkene ble sentrale i formingen av lekfolks religiøse liv. Helt fra barndommen av hadde kirken stor betydning for menneskene, og den fulgte dem gjennom hele livsløpet. Sakramentene ble stadig viktigere i formidlingen av kristne verdier og normer. I byene ble det også vanlig å holde messer for de døde, og mange ønsket årtidehold i kirkene. Denne typen sjelehjelp kunne korte ned oppholdet i skjærsilden, som var der sjelen sannsynligvis havnet for en tid etter døden. Hensikten med skjærsilden var å gjøre sjelen ren for paradiset, og gjennom bønn og sjelehjelp kunne geistlige forkorte renselsesprosessen. Tanken om Dommedag fortsatte nok å ha en fremtredende plass i bevisstheten også i høymiddelalderen, men den ble delvis fortrent av tanken om den individuelle dom umiddelbart etter døden.² Med forestillingen om en individuell dom, fulgte også et personlig ansvar, som utover middelalderen innebar at folk gjennom ulike handlinger kunne påvirke sin frelsesprosess.

I dette kapitlet vil jeg se nærmere på hvorvidt det går an å tale om en overgang fra klostrenes tid til sognekirkenes tid på bakgrunn av analysen jeg har gjort på gavebrevene, og drøfte når en slik overgang eventuelt fant sted i Bergen. Jeg vil undersøke hvordan

¹ Duby 1983, s. 54-74.

² Duby 1983, s. 97-110 og Brown 2003, s. 115-116.

individualiseringsprosessen kom til uttrykk i det bergenske kildematerialet, og hvordan religiøsitet endret seg for nordmenn og tyskere gjennom middelalderen. Undersøkelsen vil delvis bygge på resultatene fra periodene 1270-1350, 1351-1450 og 1451-1537, men i dette kapitlet vil målet være å belyse den religiøse mentaliteten gjennom middelalderen. For å kunne si noe om dette vil jeg undersøke motivene bak testamentene, sjelegavebrevene og proventbrevene, og se om det finnes ulike hensikter med de norske og tyske gavebrevene. Til slutt vil jeg se hvorvidt et kjønnsperspektiv kan belyse nye sider ved donasjonskulturen.

Individuelle messer og bønnehold utført av geistlige

Individualiseringen av religionsutøvelsen kom først til uttrykk på 1200-tallet, ved at folk personlig begynte å ta ansvar for egen frelse. Dette viste seg blant annet ved at folk kjøpte individuelle messer av geistlige, og flere ga gaver for at presten skulle gå i forbønn for giveren og eventuelt hans nærmeste. Tradisjonen med sjelemesser begynte i overklassen og ble integrert nedover i samfunnslagene med tiden, et såkalt ”sinking”-fenomen.³

Etter 1268 var årlig skriftemål et krav for alle nordmenn. I etterkant av skriftemålet skulle folk gjøre opp for sine synder, og presten foretok en individuell vurdering av synden. Vedtaket om årlig skriftemål, sammen med innføringen av skjærsilden som dogme, kan ha vært bakgrunnen for den økende presiseringen av de religiøse gjenytelsene i gavebrevene i høymiddelalderen og utover senmiddelalderen.⁴

I perioden frem til 1350 var det tre adelige som ga til sognekirkene for messe- eller årtidehold i Bergen.⁵ I Bergen var det eliten som i hovedsak ga gaver til sognekirkene i høymiddelalderen, mens det kun fantes ett tilsvarende eksempel fra de lavere samfunnsgruppene, som var testamentet til Torfinn i Henriksgården.⁶ Dette kan være et uttrykk for at troen på individets evne til å påvirke egen frelse kom først til

³ Se s. 10.

⁴ Binski, Paul 1996. *Medieval Death. Ritual and Representation*. London, s. 36.

⁵ Se s. 31.

⁶ Se s. 31. RN IV nr. 95, DN VII nr. 94.

overklassen, og at bøndene og byfolkene fremdeles hadde størst tillit til munkenes og nonnenes spesielle evner til å gå i forbønn for menneskene.

Samtlige av gavene til tiggerordenene fra nordmenn var fra eliten gjennom hele middelalderen. Tiggerordenene fokuserte på at mennesker som hjalp folk i nød ville få godtgjørelse i livet etter døden. Videre drev de forkynnelse og optrådte som sjelesørgere for folk. De fokuserte på at menneskene måtte ta ansvar for egne handlinger, og først gjennom botshandlinger og tilgivelse fra Gud ville menneskene kunne oppnå sjelefrelse. På denne måten ble også gaver til tiggerordenene et uttrykk for en bevissthet om egen evne til å korte ned tiden i skjærsilden.

Vi har sett at det var vanlig for tyskerne å betenke tiggerordenene i sine testamenter. Trolig følte hanseatene seg knyttet til det religiøse livet i Bergen, og flere ønsket sjelehjelp i kirkene utover perioden. Et eksempel er testamentet til Hans Bruggeman som i 1505 ga gaver til et utvalg av institusjonene i Bergen, og til gjengjeld ønsket han sjelefrelse: "[...] alle to zalicheyt myner zele".⁷ Mellom 1351 og 1450 var det i alt 90 testamenter fra hansakjøpmenn, hvorav 25 av disse inneholdt ønsker om sjelehjelp i de kirkelige institusjonene i Bergen. Av de 52 tyske testamentene som ble gitt mellom 1451-1530, ønsket 30 seg sjelehjelp ved kirker i Bergen. Denne økningen kan ha bakgrunn i at det ble vanligere å spesifisere hvilken sjelehjelp man ønsket utover middelalderen. Sannsynligvis var det også avgjørende at tyskerne i større grad enn tidligere bosatte seg fast i byen.

I gavebrevene fra tyskerne var det flere som ville at sjelehjelpen ved institusjonene skulle være en årlig markering, mens andre ønsket bønnehold eller sjelemesser som en engangsmarkering. Generelt i de tyske testamentene ble vilkårene mer spesifikke når gavene gjaldt institusjoner i Lübeck. Et eksempel er testamentet til Hinrik Moller fra 1464. Han ønsket at de geistlige skulle: "[...] holdende to allen tiden een licht vor s. Adrianus unde een licht vor s. Anthonius under deme torne to Unser Leven Vrowen holden scholen myner zele troste to ewigen tiden, dar geve ik to 100 mark Lub."⁸ Denne gaven til Mariakirken i Lübeck var betydelig større enn de gavene som ble gitt til institusjonene i Bergen. Et annet eksempel på gaver til kirker i Lübeck, er brevet

⁷ BBf nr. 201, s. 129-30.

⁸ BBf nr. 164, s. 106.

fra Thonnies Haleholscho fra 1483: ”[...] de anderen hundred marck Lub. gheve ik to deme altare s. Olaves bynnen Lubeke to ener ewighen myssen to makende to hulpe”.⁹ Vi ser at det trolig var vanlig for tyskerne å gi store gaver til enkeltinstitusjoner i hjemlandet, og det er mulig de anså det som tilstrekkelig å gi smågaver til kirkene i Bergen for sjelehjelp, og muligens som en form for botshandling.

Dermed har vi sett at individualiseringsprosessen kom til uttrykk i Bergen allerede i høymiddelalderen, men at den fikk økt betydning for folk flest utover middelalderen. Av de tyske brevene kom det frem at flere ønsket seg sjelehjelp ved de bergenske kirkene utover senmiddelalderen. Grunnen til dette var trolig at flere tyskere ble ”vintersittere” i byen utover 1400-tallet.¹⁰ En alternativ forklaring kan være at den religiøse individualiseringen ga sterkere utslag i gavebrevene utover senmiddelalderen.

Botsreligiøsitet og rituelle handlinger

Innledningsvis i undersøkelsen definerte jeg botsreligiøsitet som en trosoppfatning, der folk måtte utføre religiøse handlinger for å få syndsforlatelse.¹¹ Ulike typer botsøvelser var for eksempel bønn og faste, gi almisser og dra på pilegrimsreise. Botsreligiøsiteten hadde sitt utspring i skriftemålet, hvor presten vurderte boten etter størrelsen på synden. Dermed er botsreligiøsiteten uttrykk for en videreføring av individualiseringsprosessen som fant sted fra midten av 1200-årene, der presten hadde utført de rituelle handlingene for lekfolk som en gjenytelse for materielle gaver.

Det er problematisk å finne direkte uttrykk for botsøvelser i gavebrevene, da dette var handlinger som lekfolk selv måtte utføre i det verdslige livet. I denne delen vil jeg imidlertid se om vi kan finne botstankegangen reflektert i gavebrevene. Dersom det presiseres former for religionsutøvelse som kirken betraktet som botsøvelser i gavebrevene, kan dette indikere at befolkningen levde etter oppfatningen om at de måtte gjøre bot for sine synder.

En vanlig botshandling som ble oppmuntret av kirken, var at folk skulle gi gaver til kirken som straff for syndige gjerninger. Av kildematerialet vi har fra Bergen ser det

⁹ BBf nr. 192, s. 123-24.

¹⁰ Se s. 41.

¹¹ Se s. 14.

ikke ut til å ha vært vanlig å ta med denne typen donasjoner i de norske gavebrevene. I de tyske testamentene var det derimot vanlig å gi en rekke små donasjoner til kirker og klostre. Utover 1400-årene opptrådte denne typen gaver hyppigere i de tyske testamentene, noe som kan henge sammen med økt fokus på betydningen av bittøvelser fra kirkelig hold.

Almisser til de fattige var en botshandling som gjenspeilet seg i de tyske testamentene fra senmiddelalderen. I de norske gavebrevene fant jeg kun få eksempler på gaver til fattige. En forklaring på hvorfor nordmenn ikke ga uttrykk for botshandlinger i brevene, kan være at det ikke var vanlig å skriftfeste slike donasjoner i gavebrevene. Sidsel Grevle viser i sin artikkel at flere norske diplomer fra senmiddelalderen forteller om at folk ga almisser til tiggere ved kirkedørene.¹²

Det å gi almisser til fattige i gavebrevene var imidlertid vanlig praksis for tyske givere. For eksempel ga Wilken van Benthem en gave til fattige i Bergen for å frelse sin sjel: "Item schal men gheven den armen luden, de to Berghen sint, 10 mark Lub. dorch myner selen salicheit willen".¹³ Det samme gjaldt testamentet fra Ludeke van der Heyde år 1415, som ga de fattige sjelebad og penger i hånden for sin egen sjelefrelse: "Item darsulves den menen armen mynschen gheve ik 1 spende, 2 selenbade unde 2 pund Enghels in de hande to delende to salicheyd myner selen."¹⁴ Det er tydelig at tyskerne ga til fattige for å bedre utfallet for sin sjel etter døden, men likevel står det ikke presisert at donasjonene ble gitt "for mine synder" eller med lignende formuleringer.

Pilegrimsferder til utlandet var en kostbar affære, og antakelig var det kun et fåtall som kunne unne seg slike reiser. Ofte ble pilegrimsferder pålagt av presten etter skriftemålet. I senmiddelalderen økte trolig antall lokale pilegrimsreiser til St. Sunnivas skrin i Bergen helt frem til reformasjonen, selv om dette i liten grad kommer frem i kildematerialet. Et eksempel på et slikt brev er dokumentet fra biskop Pål i Bergen, hvor han i 1493 utstedte et anbefalingsbrev til en ung mann fra Ribe stift som skulle valfarte til en rekke hellige steder, og blant dem alle katedralkirkene i Norden: "Han skal bære lenker rundt halsen, hendene og føttene. Han skal dra på pilegrimsferd til Roma til St.

¹² Grevle, Sidsel 2002. "Kirkens og det verdslige samfunnets syn på fattige i norsk middelalder", i *Historisk tidsskrift*, bd. 81, Oslo, s. 52.

¹³ Bbf nr. 50, s. 35.

¹⁴ Bbf nr. 72, s. 49.

Jacobs kirke og [...]. Likeledes at han foran plassene på *alle domkirkene* i Danmark, Norge og Sverige[...].”¹⁵ En undersøkelse av Ragnhild Bjelland legger vekt på at det knappe kildematerialet trolig skyldes at lokale pilegrimsreiser ikke trengte store forberedelser som donasjonsbrev og lignende, og dette kan være årsaken til at gavebrevene ikke inneholdt opplysninger om slike reiser.¹⁶ Testamenter og andre gavebrev inneholdt i hovedsak bestemmelser som ble gjeldende etter at personen var gått bort. Jeg mener at det kan ha vært uten betydning å nevne valfartsreiser i gavebrevene, siden denne typen reiser måtte utføres før man døde.

I de tyske testamentene finner jeg imidlertid flere testatorer som sendte ut menn på pilegrimsreise for seg. Sitatet som følger er et utdrag fra testamentet til Johan Trage fra 1419. I tillegg til gaver til kirkelige institusjoner og fattige i samfunnet, sendte han to menn på pilegrimsreise til hellige steder: ”Item scholen myne vormundere ... senden enen man to dem hilgen grave to Jherusalem unde enen man to Rome[...].”¹⁷ Det var vanlig kristen praksis å dra på pilegrimsferd, og kirken la vekt på betydningen av slike reiser. Utover middelalderen fikk flere steder hellig status, og ble mål for religiøse ferder.¹⁸

Dermed har vi sett at botsreligiøsitet tydeligere ble reflektert i de tyske kildene. Blant annet ved at de sendte folk på pilegrimsreiser for seg, ga tydelige indikasjoner på at det var vanlig å dra på pilegrimsreiser også i det verdslige livet. Det norske kildematerialet vi har bevart for Bergen er for knapt til å trekke konklusjoner ut i fra. Men ved å vise til andre undersøkelser som berører emner knyttet til botstankegangen som et supplement til donasjonsbrevene, ser det ut til at også nordmenn hadde en botsreligiøsitet.

Å leve i tråd med kristen etikk

En siste form for individualisering som jeg vil vise til, er en tendens mot at lekfolk i økende grad praktiserte den kristne etikken. Det var et mål for kirken å få menneskene til

¹⁵ DN XVIII nr. 127. NGL 2. rekke 3. bind nr 298, s. 419. Sitatet er tatt fra: Bjelland, Ragnhild 2000. *Bot og bedring. Den norske pilegrimstradisjonen i middelalderen*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo, s. 179-80.

¹⁶ Bjelland 2000, s. 184.

¹⁷ BBf nr. 76, s. 52. Se også nr 80, s. 54-55 og nr. 99 s. 66.

¹⁸ Bjelland 2000. Se også Brown 2003, s. 64-65. Se s.

å leve etter kristendommens normer og verdier, og dermed søke ”etisk renhet”.¹⁹ Denne formen for religiøsitet lar seg vanskelig påvise i gavebrevene, da en etisk renhet i større grad kom til uttrykk gjennom lekfolks livsstil, og i mindre grad i gavebrevene. Likevel kan enkelte bestemmelser i gavebrevene gi uttrykk for at giveren etterstrebet den kristne etikken, og dette vil jeg undersøke nærmere.

Kirken la vekt på at gavene ble sett på som gode gjerninger, og gavegivning i seg selv ble dermed et uttrykk for at de hadde internalisert de kristne normene. Gavene til kirken ville bidra til et godt liv for lekfolks sjel etter døden. Et sitat som belyser viktigheten av å gi gaver, er tatt fra en preken bevart i *Norsk Homiliebok*:

”Alteret er bilete på kjærleik, og alterkleda gode verk som følgjer med kjærleiken. Slik som alle gåver vert helga over alteret, slik vert alle gode gjerningar helga og gjorde hugnadlege i kjærleik. [...]”²⁰

Utdrag fra *Norsk Homiliebok*. Oversatt av Øystein Frøysadal.

Videre ble nestekjærligheten et viktig uttrykk for den kristne fromheten, og dette viste seg i gavebrevene ved at folk ga til fattige og syke i bysamfunnet. Som vi har sett er slike gaver svakt representert i de norske brevene, men tyskerne ser ut til å ha hatt en personlig bevissthet om hvorfor de ga, og hva de selv kunne oppnå ved dette. Blant annet ser vi dette i brevet til Tydeke Vogel, som ville gi tolv fattige i Bergen sjelebad for sin sjels frelse: ”[...] 12 arme luden scolen laten baden alle weke [...] umme salicheit miner selen [...]”²¹ Sjelebad var når fattige fikk ta et bad, bekostet av den avdøde som en velgjerning. Sjelebadene kan ha vært inspirert av at Kristus vasket føttene til sine disipler. I det minste var det regnet som en handling som kunne gi religiøse meritter, og dermed hjelpe giverens sjel å oppnå frelse etter døden. På denne måten kan gaver til fattige ses på som en botshandling, men som ville bli utført av andre enn en selv.²² På den annen side gjenspeiler slike gaver giverens religiøse etikk, ved at han eller hun viste nestekjærlighet til de fattige i samfunnet.

Det at nordmenn sjelden betenkte fattige i gavebrevene, kan tyde på forskjellige tradisjoner hos norske og tyske givere, men samtidig kan det også forklares ut fra

¹⁹ Se s. 9.

²⁰ Hansen, Jan- Erik Ebbestad (red.) 1999. *Norsk tro og tanke 1000-1940*. Ettbindsutgaven. Oslo, s. 83.

²¹ BBf nr. 61, s. 41-42.

²² Se s. 88-90.

materielle forhold. Kirken hadde klart å institusjonalisere fattigforsorgen i Bergen med en tilfredsstillende ordning gjennom tienden, hvor en fjerdepart skulle gå til fattige.²³ Dette kan ha ført til at nordmenn ikke anså slike gaver som nødvendige i gavebrevene. Samtidig viste Grevles undersøkelse at de fattige fikk almisser av nordmenn ved kirkedørene, og dette kan også ha gjort at de ikke valgte å skriftfeste denne typen donasjoner.²⁴ Likevel ønsker jeg ikke å utelukke at den norske befolkningen i Bergen kan ha hatt en mindre utviklet religiøsitet enn den tyske, da det er flere momenter som peker i en slik retning.

Religiøse motiver bak testamenter og sjelegavebrev

I undersøkelsen har jeg vist at det ble vanligere å presisere hvilke gjenytelser man ønsket for gavene utover middelalderen. I denne delen vil jeg se nærmere på de religiøse motivene i gavebrevene, og se hvordan troen på at gaver til kirken kunne påvirke sjelens frelse kom til uttrykk i gavebrevene. Både testamenter, sjelegavebrev og proventbrev kunne inneholde religiøse fordringer eller sjelegaver.

Innledningsvis i undersøkelsen definerte jeg sjelegavebrev som de gavebrevene som var motivert ut fra et ønske om å sikre seg sjelehjelp av de geistlige som gjenytelse for donasjonen, og dette inkluderer de brevene hvor dette implisitt kom frem i brevtteksten.²⁵ Gavebrevene fra bonden Amund Ivarsson og fra ridder Ogmund Finnsson er to eksempler på brev som ikke inneholdt direkte ønsker om sjelehjelp, men som jeg antar var motivert ut fra et ønske om å motta en form for sjelehjelp fra de geistlige.²⁶

I høymiddelalderen er det bevart 34 gavebrev, hvorav 19 var testamenter, fire var sjelegavebrev og elleve var proventbrev. Av de norske brevene i perioden 1351-1450 var fire testamenter, tolv var sjelegavebrev og tre var proventbrev. Flere gikk over til å gi testamenter og sjelegavebrev utover middelalderen, og proventbrevene forsvant på 1400-tallet. Proventbrevene skiller seg ut fra testamentene og sjelegavebrevene, ved at de også

²³ Nedkvitne 2000, s. 347. Tienden skulle deles i fire, mellom biskopen, presten, kirken og de fattige.

²⁴ Se s. 89.

²⁵ Se s. 11.

²⁶ DN XII nr. 113 og DN XII nr. 116.

inneholdt bestemmelser som angikk giverens verdslige liv. Dette har gjort at proventbrevene diskuteres i et eget delkapittel.²⁷

Tabell 5.1

Nordmenns gavebrev gjennom hele middelalderen.

	Testamenter	Sjelegavebrev	Proventbrev	I alt
1270-1350	19	4	11	34
1351-1450	4	12	3	19
1451-1537	2	5	-	7
Totalt	25	21	14	60

Kilder: RN og DN.

Jeg fant i alt 16 av 34 brev som inneholdt religiøse ønsker i høymiddelalderen. Sjelehjelp og evig bønnehold var sentrale religiøse fordringer i gavebrevene. Et eksempel fra høymiddelalderen er testamentet til baron Bjarne Erlingsson fra 1309. Han ga blant annet til Nikolaskirken for ”min siell kierchen dermed att oppholde, och schall der ideligenn holdis min ahrsztid med sielemesz sangh, klangh och woxlius”. Videre ga han også uttrykk for at den kollektivistiske frelsen fremdeles var viktig:

”Thill Nunnesether i Bergenn giffuer ieg xxx monders matbooll i Munningdall for minn, min Magrettis och min sönn Anderszis sell, och schall her till legis en prest eller brodhre huer 12 maanidt daa att sige szielemesze huer dagh den maanedt gennem for alle christne sielle.”²⁸

I hansatiden 1351-1450 økte andelen gavebrev som spesifiserte sjelehjelp, hvor i alt 13 av de 19 norske brevene fastslo at de geistlige skulle gi dem sjelehjelp. Bonden Jørund Arnesson ga en bygård med tomt til Munkeliv kloster for at ”[...] aboten oc brødhirne i førnempdo klaustre skulo bidhia fire minne saall oc första er þeir spyria mith andlath þa sculu þeir halda artiidh firir mina saall [...]”.²⁹ Han ønsket at abbeden og munkene skulle be for sjelen hans, og holde årtid for sjelen hans etter at han var død. I 1420 ga Hans Borkvold et par hus til Munkeliv kloster etter sin og sin hustrus død, mot bønnehold ved

²⁷ Se s. 97-100.

²⁸ DN XV nr. 1.

²⁹ DN XII nr. 135.

institusjonen: ”[...] eeth par hwss eftir min dødth fore mina oc minna husfrw siæla til testamentz[...]”.³⁰

Etter 1451 gikk antall brev kraftig tilbake, men likevel inneholdt seks av syv brev ønsker om religiøse tjenester som gjenytelse for donasjonene frem til reformasjonen. Blant annet stadfestet Herr Olaf Molteke sine foreldres sjelegave til Munkeliv kloster, og ga selv sin halvdel av gården Fuglevik samme sted: ”[...] som min fadher herra Herman Moltike riddare ok miin modher frw Borghildh gudh thera siæla naadhe, gafwo til sancte Birgitte kloster Hofwdøy, fore sina siæl ok sinna forældra ok barna, [...] gaff jak annen halfdeelen j forda Fuglawiik wnder forscrifna sancte Birgitte kloster, for mina ok minna forældra ok barna siæl”.³¹ En slik økning i antall brev som spesifiserte hvilken sjelehjelp de ønsket for de enkelte donasjonene, kan styrke oppfatningen om at folk tok mer ansvar for egen frelse. Dette gjenspeiler også en befolkning som var bevisst hvilke typer sjelehjelp som var nyttig for sjelens frelse.

Et nærmere blikk på gavebrevene fra de geistlige etter 1451, viste at ingen av de geistlige hadde tilholdssted i Bergen, men at flere av brevene fra de geistlige inneholdt religiøse ønsker. Biskop Alf Thorgardsson av Stavanger ønsket begravelse og sjelemesser i Domkirken i Stavanger, og i tillegg ga han gaver til kirker rundt i landet.³² Det neste gavebrevet fra en geistlig var fra Biskop Eilif av Stavanger tretti år etter. Testamentet er kun bevart i fragmenter, men det er sannsynlig at brevet kan ha inneholdt ønsker om sjelehjelp ved St. Jørgens hospital i Bergen.³³

Videre er det ikke bevart noen gavebrev fra byfolk etter 1451, mens det er bevart tre brev fra bøndene.³⁴ Av brevene kom det frem at samtlige bønder ønsket religiøse gjenytelser for gavene. Brevet til Guttorm Ellingsen og hans hustru inneholdt en gave på ett månedsmatbol på Voss for ”them ok theres foreldrom til siæla frelse”.³⁵ Sigrid Godensdatter var syk, ”krank til sin likama”, og hun testamenterte to gårder til

³⁰ DN XII nr. 170.

³¹ DN V nr. 875.

³² DN IV nr. 987.

³³ DN VI nr. 649. I det bevarte brevet står det blant annet skrevet: ”Jtem thiil speta[ls kir]ken ij p[undz rentthe j] ... mun s ...”.

³⁴ Årsaken til dette kan være manglende opplysninger om giverne, som jeg har nevnt tidligere. Se tabell 4.1.

³⁵ DN XXI nr. 563.

birgittinerne for ”sina siæl fore fadher ok modher ok alla sinna forældra siæla [...]”³⁶ Det siste gavebrevet fra bøndene var fra Thorgils Amundsson og hans familie, som donerte en gård til birgittinerne på Hovedøy for bønnehold: ”[...] gafwo gudhi til heidher ok sik til ewerdeligt bønahold, til wort ok sancte Birgitte ordens kloster [...]”.³⁷

Vi finner også mange eksempler på religiøse fordringer i de tyske brevene, og mange av disse var rettet mot klostrene og hospitalene i byen. Blant annet ga Hans van Stendel i 1459 en gave til dominikanerne for at de skulle be for han: ”Item den swarten broderen darsulvest geve ik eine halve last theers to erem buwete, dat se God vor my bidden.”³⁸ Et annet eksempel på tyskere som ga til kirker i Bergen for sjelehjelp, er testamentet til Merten Verst fra 1475. Han ga gaver til Nonneseter og St. Jørgens hospital med ønsker om at de skulle be for han: ”Noch darsulvest [geve ik] to Nunseten unde to s. Jurgen elken eyn stucke mels, dat se alle God den Heren vor my bidden.”³⁹ De tyske brevene viser tydelige eksempler på at hansakjøpmenn trolig anså personlig sjelehjelp som nødvendig for å oppnå frelse for sjelen. Men likevel ser det ikke ut til at troen på kollektiv frelse for menneskene var forsvunnet.⁴⁰ I 1425 ga Merten Vlind en gave hvor han ønsket sjelehjelp for seg og alle kristne: ”myner under allen cristenen selen to salicheyt”.⁴¹

Undersøkelsen av de religiøse motivene bak testamentene og sjelegavebrevene, viser at nordmenn og tyskere anså individuell sjelehjelp som viktig for at sjelen skulle frelses. Dette betydde likevel ikke at folk hadde gått bort fra den kollektive tanken om frelse for alle kristne. Det ser ut til at denne oppfatningen eksisterte i hele perioden, men at kirkens forkynnelse om den individuelle frelsen trolig fikk større plass i folks religiøse bevissthet utover middelalderen.

³⁶ DN IV nr. 976.

³⁷ DN VIII nr. 412.

³⁸ BBf nr. 155, s. 102.

³⁹ BBf nr. 184, s. 118.

⁴⁰ Se s. 93.

⁴¹ BBf nr. 81, s. 56.

Verdslige motiver bak testamenter og sjelegavebrev

Jeg har tidligere vist hvordan gavene fra kongefamilien til kirker var en måte for kongemakten å styrke den sentraliserte makten i landet.⁴² Dette gjaldt særlig donasjonene til institusjonene på Holmen i Bergen, hvor domkirken og de kongelige kapellene lå. Gaver med denne typen formål vil i det følgende omtales som gaver med verdslige motiver eller hensikter. I denne delen vil jeg ta for meg flere eksempler på gaver hvor det lå verdslige motiver til grunn.

For adelen og de øvre samfunnslagene i befolkningen kan det ha vært viktig å vise sin tilknytning til prestisjefulle institusjoner i samfunnet. Et eksempel på dette, er testamentet til Sigrid Godensdatter. I 1473 ga hun et par gårder til birgittinerne på Hovedøy, eller der ordenen var bosatt i landet: "[...] sancte Birgitte ordens kloster æ hwar thet ær æller blifver j Norighe."⁴³ Jeg har tidligere påpekt at birgittinerne hadde nære bånd til eliten, og som den eneste birgittinerordenen i landet, kan den ha tiltrukket seg donatorer fra hele landet.

En annen måte for lekfolk å markere seg på i bysamfunnet, var ved å gi til mange institusjoner rundt i hele landet, slik som var vanlig for kongemakten.⁴⁴ Videre ønsket flere fra eliten praktfulle ritualer i kirkene, som for eksempel at vokslysene skulle være tent mens messen ble holdt og lignende. I brevet for kong Christian og dronning Dorothea skulle det ringes med en stor kirkeklokke, "[...] ladhe ringhe meth en stoor klokke", og vokslysene på alteret skulle brenne mens messen for dem ble sunget, "wox lyuss skulæ alle tijdh pa altaret brænde mædhen messen sywnges".⁴⁵

Æreskulturen i middelaldersamfunnet var også et viktig aspekt ved gavegivingen. Jeg har vært inne på at det var viktig for eliten å vise tilknytningen til prestisjefulle institusjoner, og dette er et trekk ved æreskodeksen i denne perioden. Andre aspekter som berørte ærestemaet i forbindelse med gavegivingen, var blant annet årtidehold i kirkene. På samme måte var det å ligge gravlagt inne i en kirke en viktig del av det å bevare sitt omdømme, og dette fant jeg uttrykk for både i de norske og tyske

⁴² Se s. 24.

⁴³ DN IV nr. 976.

⁴⁴ DN IV nr. 987.

⁴⁵ DN I nr. 813.

gavebrevene.⁴⁶ Dette ville sikre at personens omdømme levde videre i den materielle verden, på samme måte som sjelen levde videre i livet hinsides. Årtid var en måte å opprettholde sitt minne på i kirken. Samtidig ville gravplass i en kirke sikre at graven ble lagt merke til av kirkegjengerne.

Med utgangspunkt i de tyske testamentene har jeg drøftet den religiøse betydningen av å gi mange smågaver til et flertall av institusjonene i byen.⁴⁷ Flere av gavene til kirkene i byen spesifiserer at donasjonene skulle brukes til å reparere og vedlikeholde kirkebygningen. Det å gi mange donasjoner til forskjellige kirker, kan også ha vært motivert ut fra et ønske om å bli minnet ved mange kirker, som igjen kan ha gitt personen et godt omdømme i bysamfunnet. Dermed kan tyskerne på samme måte som nordmenn, ha benyttet donasjonskulturen til å synliggjøre sin posisjon i bysamfunnet. Likevel hang et eventuelt markeringsbehov nært sammen med kirkens forkynnelse om viktigheten av velgjerninger mot sine medmennesker. Dermed blir det viktig å ikke opprettholde et rigid skille mellom hensiktene bak gavegivningen, men snarere rette søkelyset mot hvordan de verdslige og religiøse hensiktene kom til uttrykk i donasjonskulturen, og hvordan motivene i stor grad grep over i hverandre.

Motivene bak proventavtalene i middelalderen

I tidligere forskning har proventbrevene hovedsakelig blitt behandlet som økonomiske avtaler mellom giver og mottaker, med fokus på livet før døden. Ordningen har blitt betraktet som et økonomisk foretagende, ved at institusjonen fungerte som et oppholdssted for eldre som ikke hadde andre slektninger til å ta vare på dem, eller for familiemedlemmer som var svake og ingen kunne ta hånd om. Dermed ga proventbrevene i utgangspunktet uttrykk for materielle ønsker og krav.⁴⁸ Men dersom vi går nærmere inn i brevene, kan det diskuteres om det ikke også ligger andre motiver til grunn. I den forbindelse ønsker jeg å se på samtlige av de bevarte proventbrevene fra middelalderen som hadde avtaler med kirkelige institusjoner i Bergen.

⁴⁶ DN XII nr. 111 og BBf nr. 145, s. 95-96.

⁴⁷ Se s. 59-60.

⁴⁸ Pettersen, Gunnar I. 1989. *De økonomiske sidene ved proventinstitusjonen i Norge ca. 1280-1500*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo.

I høymiddelalderen fantes det til sammen elleve proventbrev, mens fra årene etter svartedauden er det bare bevart tre proventbrev, hvor den siste avtalen ble inngått i 1418.⁴⁹ Dette er en kraftig tilbakegang fra høymiddelalderen. Noe av grunnen var at svartedauden førte til en kraftig økonomisk nedgang for de kirkelige institusjonene, som gjorde det problematisk å ta i mot nye proventgjester. Videre var ikke proventavtalene nødvendigvis lønnsomme for klostrene, og det var en sammenheng mellom dårlig avkastning på jordeiendommene og at institusjonene ikke maktet å inngå nye proventavtaler.⁵⁰ En annen grunn til at proventavtalene falt, kan være at størrelsen på klosterkonventene ble mindre i senmiddelalderen, og med dette sank trolig kapasiteten til å ta i mot proventfolk.

I tillegg til de materielle bestemmelsene i brevene, inneholdt flere avtaler religiøse vilkår. I høymiddelalderen inneholdt tre proventbrev religiøse fordringer, hvor to av brevene inneholdt gravplan og ett brev inneholdt ønske om sjelemesse. Jeg vil undersøke nærmere om de religiøse ønskene i brevene kan ha hatt større betydning enn hva som tidligere har vært antatt.

I proventavtalen til Gyda Brattsdotter fra 1300 kan vi lese at hun ville gravlegges foran Mikaelalteret i Munkeliv kloster: "[...] scall ek hafua leghstadh firir Mikials altari i kirkiunne [...]."⁵¹ Det var svært begrenset med gravplasser inne i et kloster, og man må anta at det var kostbart å bli begravd der og at gravene ble lagt merke til.⁵² Samtidig ville det å ligge gravlagt nær alteret, relikviene og der munkene ba sine bønner, hjelpe sjelen ut av skjærsilden.⁵³ Videre satte Gyda Brattsdotter også bestemte krav til hvor mye mat og drikke hun skulle ha mens hun holdt til ved klosteret. Denne typen presiseringer bekrefter at de materielle aspektene ved proventavtalene var sentrale. Et annet eksempel på en avtale hvor de materielle ønskene var i fokus, er proventbrevet til Nikolas Tartz fra 1340. Proventavtalen gikk ut på at han, kona og deres sønn skulle bo ved bispegården i Bergen. Videre presiserte han at de skulle ha eget loft, en bu og med hver sin tjener: "[...] þer med skulu þau hafva æitt loft oc æina buud, so oc hafum ver lofuat þeim æinn

⁴⁹ DN XII nr. 163.

⁵⁰ Gunnes 1987, s. 70.

⁵¹ RN II nr. 1073, DN XII nr. 27.

⁵² Se s. 97.

⁵³ Nedkvitne 2003, s. 108.

þionostumann hvaro þæira a sialfra sinna kost.”⁵⁴ Tartzt nevnte ikke noe om bønnehold eller at det skulle holdes årtid for familien, og han tok kun for seg de materielle ytelsene ved oppholdet.

I Håkon Gunnarssons proventavtale stilles det forutsetninger om bordhold og sjelehjelp for han og kona. For dette betaler han til sammen 50 månedsmatbol, som var en betydelig donasjon, sammenlignet med andre gaver til kirken.⁵⁵ I dette brevet er det tydelig at Håkon Gunnarsson hadde tro på at de ordensgeistlige kunne bedre livet til han og hans kone i livet hinsides.

I senmiddelalderen inneholdt to av de tre proventavtalene ønsker om religiøse gjenyttelser for gavene. I 1415 inngikk bonden Gunnar Thorstensson en proventavtale med Munkeliv kloster. Han ga en gård i Skånevik sogn til klosteret mot proventopphold ved institusjonen.⁵⁶ Han presiserte ingen religiøse ønsker i brevet. Likevel kan det tenkes at han ønsket å tilbringe sine siste år i en fornem institusjon som Munkeliv, hvor munkenes kontemplative virksomhet kunne bedre hans utgangspunkt for livet etter døden.

Det siste bevarte proventbrevet fra middelalderen er fra fru Magrethe Eilifsdatter.⁵⁷ I tillegg til proventopphold, ønsket hun sjelehjelp for seg og sine foreldre. Videre fulgte et brev fra abbed Stein ved Munkeliv kloster som vedkjente at fru Margrethe var tatt opp i klosteret, og han bekreftet at de skulle gi henne provent mens hun levde, og holde sjelemesser fire ganger i året for henne og foreldrene når hun døde:

”[...] oc skulom vi oc vara eftirkomande halda henne ij kyyr oc j hest till fódhirs swa lenge som hoon lifuir framdeilis sculom vi oc vare eftir komande latha halla eina ewigha messo eftir frv Marghareto fra fall oc sculom vi oc vare eftir komande begangha fòrnempda frv Margharette oc hennas foreldra fira resor om huart aar [...]”.⁵⁸

Undersøkelsen av proventbrevene har vist at de materielle aspektene ved proventavtalene var tydelige i hele middelalderen. Men samtidig så vi at det ble vanligere å uttrykke religiøse ønsker i brevene utover perioden. De religiøse motivene ved proventavtalene

⁵⁴ RN V nr. 306, DN nr. VI nr. 159.

⁵⁵ RN V nr. 431, DN XII nr. 93.

⁵⁶ DN XII nr. 158.

⁵⁷ DN XII nr. 163.

⁵⁸ DN XII nr. 164.

var trolig ikke avgjørende for inngåelsen av dem. Likevel vitner proventavtalene om detaljerte vilkår både for det verdslige livet og for livet hinsides, og om en tro på geistlighetens mulighet til å bedre sjelens utgang etter døden. De religiøse motivene kan likevel ha vært sentrale gjennom hele middelalderen, men at det først fra 1300-årene ble vanlig å presisere hvilke gjenytelser man ønsket. Dette stemmer overens med den generelle tendensen i donasjonskulturen i Bergen. De åndelige gjenytelsene fra de geistlige ble i økende grad presisert utover 1300- og 1400-tallet, selv om de trolig påvirket gavegivingen i hele perioden.

Et kjønnsperspektiv på gavegivingen i middelalderen

Av de norske gavebrevene vi har bevart fra middelalderen, er 47 fra menn og 13 fra kvinner.⁵⁹ I denne delen har jeg trukket ut brevene fra kvinner, for å undersøke hvilke motiver og vilkår som lå til grunn for donasjonene. Kildematerialet fra kvinner er knapt, og ved å se gavebrevene fra hele middelalderen under ett, vil tendensene i brevene komme tydeligere frem.

I middelalderen kunne det å forvalte sin del av eiendommen være problematisk for kvinner. Blant annet slo den eldre Gulatingsloven fast at ektemannen hadde den generelle forvaltningsretten over sin hustrus gods med kun få begrensninger, blant annet ved at han ikke måtte føre det ut av landet uten hennes samtykke.⁶⁰ De samme prinsippene gikk igjen i Landsloven fra 1274, hvor gifte kvinner kun hadde en begrenset rett til å inngå økonomiske avtaler på egen hånd. Restriksjonene på kvinners forvaltningsrett ble fastsatt etter deres status, og friheten økte proporsjonalt med rangen. Dersom kvinnen kjøpte for mer enn hun i utgangspunktet var tillatt, kunne ektemannen oppheve avtalen.⁶¹

⁵⁹ Dersom et ektepar gir en felles donasjon i gavebrevene, vil de normalt regnes som gaver fra menn. I proventbrevet til Ogmund Ogmundsson fra 1385 gjaldt imidlertid avtalen for hans kone Bergljot, og dermed er det regnet med i gavene fra kvinner. Se s. 104-105.

⁶⁰ Helle 1982, s. 468.

⁶¹ Ibid. s. 462. Mer om kvinners rettsposisjon i middelalderen: Floater, Tine Berg 1997. *Med nøkler i beltet og loven i ryggen. Kvinners stilling i rettssystemet i Norge hundreåret etter Landslovens innføring*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo.

I tabell 5.2 under har jeg laget en oversikt over de kvinnelige giverne som ga donasjoner til kirkene og klostrene i byen, delt inn i ”Elite” og ”Folk”. Eliten består av kongelige og adelige, og folket av bykvinner og bønder.⁶²

Tabell 5.2

Kvinner som ga til de kirkelige institusjonene i perioden 1270-1537.

	Elite	Folk	I alt
Testamenter	3 ¹	2	5
Sjelegavebrev	-	4	4
Proventbrev	2	2	4
Totalt	5	8	13

Kilder: RN og DN.

¹ Dronning Isabella har etterlatt seg et testament fra 1316, og et sjelegavebrev i 1324, men bare førstnevnte er tatt med i tabellen.

Av tabellen fremgår det at fem gaver var fra eliten, mens åtte donasjoner var fra de lavere samfunnslagene. Samtlige av brevene fra kvinner ble gitt etter 1300. Av gavebrevene fra eliten inneholdt to testamenter og ett proventbrev fordringer om sjelehjelp.

Testamentet til fru Margreta Nikolasdatter er et eksempel på brev fra eliten som inneholdt religiøse ønsker. Hun ga gårdsparter til Maria-alteret ved Kristkirken, og i brevet stod det at presten skulle ”hallda upp [...] fru Margrettar medr salo tidum ok salu messo j Kristkirkiu”.⁶³ Det skulle holdes sjelemesser og tidebønner for fru Margreta, og presten ved alteret var ansvarlig for at dette fant sted.

I 1316 ga dronning Isabella penger for at det skulle holdes årtid for henne i Kristkirken. Det var viktig for kongelige å vise relasjonen til de sentralkirkelige institusjonene i landet, og dette kan ha vært viktig både for kongen og dronningen.

⁶² I kildene fantes det ikke geistlige kvinner som ga til kirkene i Bergen.

⁶³ DN II nr. 88.

I brevet krevde dronning Isabella at det skulle holdes årlige messer i Kristkirken for henne på dødsdagen, og det skulle ringes i kirkeklokkene morgen og kveld 'slik det gjøres for høvdinger':

"[...] medt sælle tide och messe sangh høgtidelige att Ringe lade alle klockerne ther i staden quell och morgen, som ther sker effther andre höffdinge, ther som thette timelig testamente haffuer giordt [...]".⁶⁴

Videre donerte hun penger med vilkår om at fem av byens fattige skulle få mat hvert år på dødsdagen hennes: "[...] til offers och føde v fattige meniske paa huer wor aars dag".⁶⁵ Ved å gi årlige gaver til fattige ble dronningen minnet for sine etterkommere, og dermed kunne hun vise folk i bysamfunnet at hun levde i tråd med kristne dyder, og viste nestekjærlighet til de fattige i samfunnet. Som jeg nevnte tidligere var det en vanlig oppfatning i middelalderssamfunnet at menneskers omdømme levde videre i det verdslige livet, på samme måte som sjelen hadde evig liv i den åndelige verden.⁶⁶

I brevet fra 1324 ga dronning Isabella penger for at en prest skulle synge Maria-messe i Mariakirken i Bergen daglig.⁶⁷ I dette brevet kom dronningens religiøse tro sterkere til uttrykk, og det viser at de geistliges forbønn i den materielle verden var viktig for at sjelen skulle oppnå frelse etter døden. Brevet til Mariakirken fra dronning Isabella er det eneste bevarte brevet fra en kvinne med en donasjon til sognekirker i byen. Det var hovedsakelig de ordensgeistlige som mottok gaver fra kvinner, og dette vitner om at munkenes forbønn fremdeles ble sett på som viktig for å oppnå frelse etter døden. Videre var også en del av gavene fra kvinner til Kristkirken, og enkelte hadde trolig et ønske om å markere seg ved en av byens mest prestisjefulle institusjoner. Dermed ser det ut til at norske kvinner og menn hovedsakelig ga til de samme institusjonene i byen. Sett bort fra brevet fra dronningen, ga ikke kvinner til sognekirkene i byen. Men etter 1351 var det heller ingen norske menn som ga til disse kirkene.

Fru Torbjørgs testamente inneholdt ingen spesielle vilkår for donasjonen til fransiskanerne. Hennes gavebrev er fra 1324, og dette var en tid da tiggermunkene stod sterkt i bysamfunnet. Jeg mener det er grunn til å anta at hun hadde religiøse motiver med

⁶⁴ DN XXI nr. 15.

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ Se s. 96-97.

⁶⁷ RN VI nr. 286, DN II nr. 154.

gaven, og sannsynligvis trodde hun på at fransiskanerne hadde mulighet til å korte ned hennes tid i skjærsilden.⁶⁸

Det første proventbrevet fra eliten var en avtale fra 1306 mellom fru Katarina Ivarsdatter og Kristkirken. Fru Katarina ga 20 mmb av en gård i Hardanger mot proventopphold ved institusjonen.⁶⁹ Det siste bevarte proventbrevet fra eliten, er en avtale mellom Munkeliv kloster og Fru Margrethe Eilifsdatter, som ga klosteret jordegodsgaver mot at hun skulle få opphold ved institusjonen, og motta sjelehjelp for seg og sine foreldre etter sin død.⁷⁰

Dersom vi ser nærmere på gavene fra folket, inneholdt to av sjelegavebrevene eksplisitte ønsker om sjelehjelp, og tilsvarende fant jeg religiøse fordringer i to av testamentene og ett av proventbrevene. Blant annet inneholdt avtalen mellom Munkeliv kloster og bondekvinne Gyda Brattsdotter vilkår om gravplass ved Mikaelalteret i klosteret.⁷¹ I testamentet til bykvinnen Ingebjørg Munansdatter kan vi lese at hun ønsket sjelehjelp av munkene ved Munkeliv kloster, og hun ville gravlegges ved siden av sin mann inne i klosteret.

”Ek Ingeborgh Munans dottir gerir þetta mith testamentum gudhi till heidhirs oc ollum helghum monnum oc meer till salo hielpar først at ek kyss mer legstadh hia brødhronom i sancta Michiæls klaustre firir varrar frw altare hia Nikulas minom.”⁷²

Jeg har valgt å plassere proventbrevet til Ogmund Ogmundsson fra 1385 i kategorien for kvinnelige givere av to årsaker. For det første angikk avtalen Ogmunds kone Bergljot Bårdsdatter. Hennes juridiske situasjon i ekteskapet kan ha vært utslagsgivende for at det var mannen som inngikk avtalen. En annen grunn kan være at Bergljot for eksempel var blitt syk, og at hun ønsket seg proventopphold i et kloster dersom ektemannen ikke lenger kunne ta vare på henne. Ogmund Ogmundsson nevnte et sett av materielle spesifikasjoner rundt Bergljots opphold, og som betaling ga Ogmund Ogmundsson 61 ½ kyrlags verdi i diverse gjenstander og kyr.⁷³

⁶⁸ Se s. 29.

⁶⁹ DN II nr. 82.

⁷⁰ DN XII nr. 164.

⁷¹ Se s. 98.

⁷² DN XII nr. 99.

⁷³ DN XII nr. 115.

I 1415 ga Gyrid Sigurdsdatter en gård til Munkeliv mot å bli gravlagt på klosterets eiendom.⁷⁴ Ved å ligge gravlagt på Munkelivs eiendom ville hun ligge i hellig jord, noe som kunne bedre utgangspunktet for hennes sjel etter døden. Religiøse fordringer kom også frem i brevet til Sigrid Sæbjørnsdatter fra 1426. Hun uttrykte ønsker om sjelehjelp for seg, sin sønn og deres forfedre: ”[...] hon ville vnna oc gifua Munkalifs klaustre swa mykit sem hon atte i iordh þerri er Dalir heitir er liggir i Arlandz kirkiu sokn a Stordh i Kara uika skipreidho badhom þeim oc þerra foreldrom til sala hielpar oc bõna halz [...]”⁷⁵

Etter 1450 er det kun bevart én gave fra en kvinnelig giver, som var testamentet til Sigrid Godensdatter fra 1473. Hun donerte to gårder i Hedmark til birgittinerne, som holdt til på Hovedøy på dette tidspunktet. Hun ønsket både sjelehjelp for ”sina siæl fore fadher ok modher ok alla sinna forældra siæla”.⁷⁶

Testamentet til Steinvor Eysteinsdatter var fra 1392, og hun donerte to månedsmatbol til Munkeliv kloster.⁷⁷ Det er vanskelig å si noe om motivene bak dette brevet, da det kun er bevart et vitnesbrev fra Munkelivs brevbok om at hun hadde gitt jordegodsdonasjonen, og selve testamentet er ikke tatt vare på. Et annet brev som ikke inneholder religiøse ønsker, er gavebrevet til Tjodhilda Helgesdatter fra 1403.⁷⁸ Brevet er kategorisert som et sjelegavebrev, men teksten inneholdt ingen eksplisitte religiøse ønsker. Jeg mener at både Steinvor Eysteinsdatter og Tjodhilda Helgesdatter kan ha hatt forventninger om en eller annen form for godtgjørelse i livet etter døden, og at dette er underforstått i brevene.

Sett i forhold til gavenes størrelser gjennom middelalderen, finner jeg ingen tegn på at kvinner verken ga betydelig mer eller mindre enn menn. De brevene fra kvinner som inneholdt jord målt i månedsmatbol, varierte i størrelse fra to til tyve månedsmatbol. Andre donasjoner fra kvinner, var blant annet pengegaver og løs eiendom. Videre ga Ingeborg Munansdatter i 1349 en blå silkekåpe og et hodeklede eller skaut i tillegg til

⁷⁴ DN XII nr. 159.

⁷⁵ DN XII nr. 183.

⁷⁶ DN IV nr. 976.

⁷⁷ DN XII nr 127.

⁷⁸ DN XII nr. 138.

jordegodsgaven: ”gefuir ek idhir brøðrom ein blan silke mottull [...] oc eith gulrænt skauth [...]”.⁷⁹

Til sammen inneholdt åtte av de 13 brevene fra kvinner i middelalderen eksplisitte religiøse gjenytelser for donasjonene. Tilsvarende ønsket 27 av 47 menn former for sjelehjelp i brevene. Dermed ser det ikke ut til at kjønnsforskjeller hadde noen innvirkning på giverens religiøse motiver med gavegivningen. Dette viser at kvinner var opptatt av sjelefrelse i sine brev, på lik linje med menn i perioden. Enkelte historikere som har forsket på kjønnsaspektet i middelalderen vil likevel hevde at gavene fra kvinner var ”større”, om man ser donasjonene i forhold til mannens inntekter og kvinners adgang på sin del av eiendommen.⁸⁰

Endringer i religionsoppfatninger utover middelalderen

I denne undersøkelsen har vi sett at kildene antydte at den kollektivistiske tanken om frelse var gjeldende i hele middelalderen. Giverne ga uttrykk for en tro der alle kristne sjeler kunne få felles sjelehjelp. Tanken om den individuelle frelsen kom imidlertid sterkere til uttrykk utover middelalderen. Den viste seg først i gavebrevene til eliten, hvor de som hadde mulighet kunne gi sjelegaver som ville fremskynde frelsesprosessen. Etter hvert sank disse oppfatningene nedover i de sosiale lagene, som viste seg ved at flere ønsket personlig sjelehjelp. Men de nye forestillingene supplerte heller enn fortrenget de kollektivistiske tankene om frelse. Det er dermed ikke mulig å påvise en tydelig overgang fra en tankegang der de monastiske institusjonene hadde monopol på menneskenes frelse, til en individualisert botsreligiøsitet etter at sognekirkene dominerte lekfolks religiøse liv. Likevel gjenspeiler de tyske testamentene i større grad en individualisme og en botstankegang enn brevene fra nordmenn.

Videre fikk individuelle botsøvelser og rituelle handlinger økt betydning for lekfolks religiøsitet utover middelalderen, og særlig kom dette til uttrykk i de tyske testamentene fra senmiddelalderen. For det første kom det frem at mange tyskere ga til fattige i sine gavebrev. Kirken regnet donasjoner til fattige som en sentral botsøvelse for

⁷⁹ DN XII nr. 99.

⁸⁰ Se artikkel: Rasmussen, Linda 1991. ”Gaver til klostrene i middelalderen. Den sociale og kønsmessige fordeling af donatorer på danske herreklostre indtil 1385.” i *Kirkehistoriske samlinger 1991*. Danmark, s. 12 og 46.

å få syndsforlatelse. Videre var det vanlig for tyskerne å gi ”gaver til velgjørende formål” eller såkalte ”fromme gaver”.⁸¹ Dette var trolig uttrykk for at tyskerne praktiserte den religiøse etikken, snarere enn å regne dem som botshandlinger. Siden svært mange tyskere ga til ”alle kirkene” i testamentene, kan denne typen handlinger også vært en viktig del av fromheten mens de levde.

Pilegrimsferder var også ansett som en vanlig botshandling, samtidig som reisene kunne gi meritter som ville være fordelaktig i livet etter døden. Pilegrimsreiser kan ofte ha blitt sett på som botshandlinger for synder, som ble pålagt personen etter skrifte hos presten. Slike valfartsreiser kan delvis være forklaringen på hvorfor ferdene ikke nevnes i de norske gavebrevene. For dersom det var vanlig for nordmenn å utføre reisene kort tid etter skriftemålet, kan dette ha ført til at pilegrimsferdene ikke ble tatt med i gavebrevene eller skriftfestet på annen måte.

Utviklingen av religiøsitet utover middelalderen ble reflektert i gavebrevene på ulike måter, som jeg viste til ovenfor. På dette grunnlaget forklarte jeg ulike motiver bak donasjonskulturen i perioden, belyst gjennom religiøse og verdslige motiver. Vi så at religiøse ønsker ble vanligere å spesifisere utover perioden, og flere samfunnsgrupper begynte å stille krav til de geistlige for sine donasjoner. Av de tyske brevene kom det frem at de i hovedsak ønsket sjelehjelp ved klostrene og hospitalene i byen. Klosterkulturen så ut til å ha stått sterkt i Bergen for alle samfunnsgruppene, og størsteparten av gavene fra nordmenn var til klostrene både i høy- og senmiddelalderen. De verdslige motivene i de norske brevene kom klarest til uttrykk i proventbrevene som er bevart. Avtalene inneholdt spesifikasjoner rundt personens opphold i klosteret, og på samme tid som noen ville ha behandling som proventgjester flest, ønsket andre tjenere og egne oppholdsrom ved institusjonene.

⁸¹ Se for eksempel BBf nr. 181, s. 116 og nr. 199, s. 128-29.

6. KONKLUSJON

Diskusjonen rundt nordmenns religiøsitet i middelalderen startet i Norge for snart hundre år siden. Siden den gang har interessen for kulturhistorie økt, og i 1990-årene fikk mentalitetshistorien et gjennombrudd i det norske historikermiljøet. For å videreføre debatten som Bull og Paasche i sin tid startet, har jeg benyttet meg av nytt kildemateriale for å belyse aktørenes rolle i det norske kirkesamfunnet. Denne analysen har fokusert på gavebrevene til de kirkelige institusjonene i Bergen for å finne ut mer om den religiøse mentaliteten i middelaldersamfunnet. Videre har jeg benyttet meg av ulike teoretiske perspektiver for å belyse donasjonskulturen i Bergen.

De teoretiske perspektivene som jeg introduserte innledningsvis, er i denne analysen brukt som fremgangsmåter for å løse ulike problemstillinger knyttet til gavegivningskulturen i Bergen. Gjennom analysen har jeg diskutert hvorvidt de forskjellige perspektivene har latt seg anvende på donasjonskulturen i Bergen, samtidig som de ulike teoriene har gitt nye innfallsvinkler til den religiøse middelalderkulturen i Bergen. I konklusjonen vil jeg vise til de ulike gjengavene som giverne ønsket, med utgangspunkt i gavebrevene fra Bergen. Jeg vil også sammenfatte hvorvidt det fantes en overgang fra en kollektivistisk til en individualisert form for frelse, og i denne sammenhengen diskutere fenomenet ”sinking”. Videre vil jeg oppsummere om det fantes uttrykk for rituell eller etisk renhet i gavebrevene fra nordmenn og tyskere. Til slutt vil jeg vurdere hvorvidt et postmoderne perspektiv har vært fruktbart i arbeidet med å kartlegge donasjonskulturen i Bergen, fra høymiddelalderen og frem til reformasjonen.

Gjengaver for donasjonene til kirker i Bergen

Gavebrevene til de kirkelige institusjonene i Bergen har vist at giverne trolig forventet en motytelse fra kirken når de ga gaver. Dette kom til uttrykk ved at stadig flere brev utover perioden inneholdt betingelser for donasjonene. I følge Marcel Mauss’ modell om gavegiving, ville gavene til kirken i prinsippet bli gjengjeldt i en eller annen form i dette

eller det neste livet. I denne undersøkelsen har jeg funnet eksempler på hvilke gjenytelser folk ønsket, og delt de inn i religiøse eller verdslige motiver.

Utover middelalderen ble sjelehjelp i økende grad anmodet i gavebrevene. De religiøse ønskene i de forskjellige brevtypene var generelt rettet mot bønnehold og sjelemesser etter døden. I forbindelse med innføringen av skriftemålet, fokuserte presteskapet i økende grad på viktigheten av lekfolks mulighet til å oppnå individuell frelse etter døden. Ved at lekfolk fikk økt personlig ansvar for egen frelse, ble de også mer bevisst hvilken sjelehjelp som ville være gunstig for sjelen etter døden.

Dessuten ønsket flere givere en allianse med utvalgte kirker i byen, som en slags gjenytelse for gavene. Eliten kunne øke sin anseelse i samfunnet ved å motta religiøse tjenester ved prestisjefulle institusjoner i byen. Det å bli husket av sine etterkommere var viktig, og det fantes ulike måter å oppnå dette på. Blant annet var det vanlig å gi gjenstander til kirkene, og plasseringen av inventargaver i kirkerommet kunne vedlikeholde minnet om de avdøde.¹ Samtidig var det vanlig at eliten satte krav til gravsted og organiseringen av messene i kirkerommet, med for eksempel klokkeklang og tente voksllys under messene.² Dermed ble elitens gaver til kirken viktig for å sikre frelse for sjelen, men også for å opprettholde ens verdslige ære. Ønsker om gravplass fant jeg også uttrykk for i flere gavebrev fra byfolk og bønder, noe som viser at det fantes en betydelig forskjell på befolkningens velstand på tvers av de sosiale sjiktene.

På samme måte som hos nordmenn, fant jeg også uttrykk for verdslige motiver i de tyske brevene. Tyske kjøpmenn ga mat og drikke til de fattige i byen i eget navn. Dette kunne være en måte for hanseatene å bli husket for sin gavmildhet i byen. Samtidig kunne det å gi mange smågaver til kirker rundt i byen for bønnehold, være en måte for den tyske overklassen å markere sin posisjon på i bysamfunnet.

Tidligere forskning har i stor grad betraktet proventbrevene som økonomiske avtaler mellom giver og institusjon. Slike avtaler innebar at lekfolk fikk livsvarig underhold i et kloster som gjenytelse for en donasjon. Dermed er hovedfokuset rettet mot livet før døden i denne typen kontrakter. I undersøkelsen har jeg likevel vist at religiøse ønsker i økende grad ble presisert i proventbrevene. Så til tross for at de materielle

¹ Se DN VI nr. 649.

² Se DN I nr. 813.

aspektene ved brevene var tydelige gjennom hele perioden, ble de religiøse ønskene oftere spesifisert utover perioden.

Testamentene og særlig proventbrevene var de gavetyperne som oftest inneholdt forventninger om verdslige forhold, mens sjelegavebrevene i hovedsak inneholdt religiøse fordringer. Det er imidlertid viktig å være klar over at eventuelle verdslige formål med brevene ikke gikk på bekostning av de religiøse hensiktene. Etter som middelaldersamfunnet hadde liten eller ingen grad av sekularisering, mener jeg at det ikke finnes et motsetningsforhold i det å gi gaver med religiøse og verdslige hensikter, da det i datidens samfunn ikke fantes et klart skille mellom disse to sfærene. Skillet mellom verdslige og religiøse motiver i gavegivningen er dermed blitt benyttet som en innfallsvinkel og et analytisk verktøy i undersøkelsen, for å finne ut mer om den religiøse middelalderkulturen.

Botstankegangen skapte religiøs individualisering

I denne undersøkelsen har jeg vist at nye religiøse impulser kom først til overklassen, og at de deretter ble integrert nedover i de sosiale lagene. Dette fenomenet blir av Peter Burke omtalt som ”sinking”.³ Fra kirkens første tid i Norge var det verdslige stormenn som ga kirken etableringsgaver, slik at nye kirker kunne bygges. I høymiddelalderen var eliten først med å kjøpe religiøse tjenester i kirkene, men etter en tid ble det også vanligere for bønder og byfolk å kjøpe sjelemesser i kirkene. Dermed kan vi si at de lavere samfunnslagene så ut til å kopiere elitens religiøsitet i høymiddelalderen.

Browns undersøkelse av donasjonskulturen i England viste at gavestrømmen til sognekirkene økte, på bekostning av gavene til de tradisjonelle klostrene. Denne overgangen fant sted etter at tanken om den kollektive frelsen for menneskene ble erstattet av en ny religiøs mentalitet på 1200-tallet, som i større grad hadde fokus på individets frelse eller fortapelse. I undersøkelsen av donasjonskulturen i Bergen kom det frem at i høymiddelalderen var det flere fra eliten som ga gaver til sognekirkene for sjelehjelp, og brevet fra Torfinn i Henriksgården representerte en tendens der folk fra de lavere samfunnssjiktene også ønsket sjelehjelp i sognekirkene. Etter svartedauden

³ Se s. 9.

konsentrerer imidlertid de norske givne gavebrevene rundt klosterkulturen i byen, og dette kan ha bakgrunn i at den norske eliten på Vestlandet ble betydelig svekket etter pestangrepene. Gavebrevene har tydelig vist at også den tradisjonelle forbønnen ble individualisert, ved at geistlige kunne gi personlig bønnehold som gjenytelse for gaver. Og det var i hovedsak denne formen for individualisering som fant sted i den norske delen av befolkningen.

Etter svartedauden ble tiggerordenenes fremtoning i byen tydeligere, ved at de virket som sjelesørgere for folk parallelt med sogneprestenes virksomhet. Den store tilstrømningen av blant annet tyske kjøpmenn gjorde at det var behov for at folk kunne gå til skrifte hos tiggermunkene i tillegg til hos sognepresten. Mange tiggermunke i Bergen var tyskspråklige, og trolig var det vanlig for hanseater å motta botssakramentet hos dem. Denne undersøkelsen har vist at både tyskere og nordmenn la vekt på de geistliges forbønn i gavebrevene, men tyskerne fokuserte i større grad på botshandlinger i sine testamenter.

I senmiddelalderen hadde geistligheten etablert en botsreligiøsitet, som tok utgangspunkt i skriftemålet. Botstankegangen la til rette for at menneskene selv måtte gjøre bot for sine syndige handlinger og rense seg gjennom religiøse ritualer. De tyske testamentene inneholdt donasjoner til samtlige av institusjonene i Bergen, og spesielt mange gaver gikk til tiggerordenene og sognekirkene i byen. Videre var det vanlig for tyskerne å gi almisser til de fattige og syke, ofte med ønsker om bønnehold for seg selv. Tyskernes religiøsitet hadde fokuset rettet mot folks personlige engasjement, hvor menneskene selv kunne utføre religiøse handlinger. Gjennom botsøvelser kunne lekfolk befri seg fra syndige gjerninger. Samtidig var den økende aktiviteten rundt de tyske gildene en religiøsitet med høy grad av egenvirksomhet.

Det knappe kildematerialet vi har bevart fra nordmenn som ga til kirker i Bergen etter 1351, gjør det problematisk å trekke gode konklusjoner om hvorvidt nordmenn i Bergen hadde en botsreligiøsitet eller ikke, til tross for at ulike botshandlinger ikke har satt nevneverdige spor etter seg i norske gavebrev. I større grad finnes det eksempler på tyskere som så ut til å ha en botstankegang. En forklaring kan være at tyskerne utgjorde den nye overklassen i byen. Ved at de tilhørte byens elite kan de ha vært først ute med å ”innføre” nye religiøse tradisjoner i byen.

Rituell og etisk renhet i religionen

Etter et skriftemål vurderte presten størrelsen på misgjerningene og anbefalte ulike botsøvelser, som for eksempel bønn, faste, pilegrimsreiser eller almisser. Et av formålene med renselsesprosessen var at folk i fremtiden skulle unngå syndige handlinger, og at de skulle etterleve kristne normer og dyder. På denne måten var individualiseringsprosessen og botstankegangen i religionsutøvelsen et steg på veien mot å stille etiske krav til seg selv, og dermed oppnå etisk renhet.

Botstankegangen var nærmest fraværende i de norske gavebrevene. Likevel har jeg vist gjennom andre undersøkelser og kilder, at nordmenn i større grad ser ut til å ha hatt en botsreligiøsitet enn hva som kom frem i gavebrevene. Videre finnes det uttrykk for at nordmenn levde i tråd med kristne verdier og den religiøse etikken, basert på annet kildemateriale enn gavebrevene. Et eksempel er at nordmenn ga almisser til de fattige som tigget ved kirkedørene.⁴

I de tyske brevene fant jeg flere eksempler på at tyskere engasjerte andre lekfolk til å reise på pilegrimsreise for seg etter at de var døde, og det var vanlig å gi ”fromme gaver” eller å gi bort deler av sin formue til ”velgjørende formål”. Denne typen bestemmelser og viljen til å gi gaver, gjenspeilet trolig en religiøs etikk hos tyskerne.

Kirke og religion i middelalderens Bergen

Det viste seg å være færre norske gavebrev med donasjoner til kirkelige institusjoner i Bergen, enn hva som var antatt i forkant av undersøkelsen. Etter svartedauden ble folketallet kraftig redusert, som i Bergen blant annet førte til få norske gaver fra de øvre sjiktene av befolkningen. Videre er det bevart et rikt kildemateriale for tyske kjøpmenn i byen etter 1350, og omfanget førte til at hanseatene fikk en fremtredende plass i analysen. De kildemessige utfordringene diskuterte jeg imidlertid fortløpende i analysen, og på bakgrunn av det bevarte kildematerialet mener jeg likevel å ha belyst enkelte særtrekk ved religiøsiteten i Bergen.

Resultatene fra høymiddelalderen var stort sett som forventet. De første brevene som inneholdt ønsker om religiøse og verdslige gjengaver var adressert eliten. Hos

⁴ Se s. 89. Grevle 2002, s. 52.

bønder og byfolk stod den tradisjonelle klosterkulturen sterkt i denne første perioden. Videre ga de lavere samfunnsjiktene betydelige donasjoner i jordegods til kirker, også sammenlignet med eliten på denne tiden. Dette er et trekk ved donasjonskulturen i Norge generelt, som delvis kan forklares med bøndernes juridisk frie situasjon, til forskjell fra bønder i mange andre europeiske land.⁵

Gavebrevsmaterialet for de norske givne i Bergen gjenspeilet en befolkning som i senmiddelalderen fortsatt hang igjen i den eldre forbønnskulturen, hvor egen bønn ble sett på som lite effektiv. Den nye botsreligiøsitetens så imidlertid ut til å ha betydning for de tyske kjøpmennene i Bergen, som etter 1350 representerte en stor del av overklassen i byen. At en slik religiøsitet kom til uttrykk hos tyskerne, underbygger påstanden om at nordmenn i Bergen hadde lav egenaktivitet i religionen, basert på informasjonen i gavebrevene. Givernes geografiske bakgrunn kan dermed ha ført til at nordmenn og tyskere praktiserte hver sin religiøsitet med ulik grad av individualisering.⁶ Generelt kan vi slutte at donasjonskulturen varierte for de ulike sosiale gruppene i byen gjennom middelalderen, representert ved elite og folk.

For å kunne gi et mer samlet inntrykk av religiøsiteten for nordmenn i perioden, hadde det vært nødvendig å se hele det norske gavegivningsmaterialet under ett. Dermed kunne en klart å samle et mer representativt tallmateriale. På denne måten kunne man sett hvorvidt botsreligiøsiteten tok over for den tradisjonelle forbønnskulturen også for den norske eliten. Eventuelt ville det vært mulig å slå fast at lekfolk praktiserte de delene av religionen som ga mening for dem, som er inntrykket etter analysen av gavebrevene for de kirkelige institusjonene i Bergen. En mer omfattende undersøkelse av religiøsiteten kunne i tillegg benytte kilder som for eksempel helgenberetninger og annen oversatt religiøs litteratur, for å danne et mer helhetlig bilde av det religiøse bysamfunnet i norsk middelalder.

⁵ Se s. 20-21.

⁶ Se kapittel 5.

KILDER:

Die Lübecker Bergenfahrer und ihre Chronistik. Ved Friederich Bruns. Druck und Verlag von Pass & Garleb. Berlin 1900.

Diplomatarium Norvegicum. Bind I-XX. Universitetsforlaget, Oslo 1984.

DN [online] 2007:

http://www.dokpro.uio.no/dipl_norv/diplom_felt.html, Oslo: Elektronisk reproduksjon.

Gulatingsslovi. Oversatt av Knut Robberstad (4. utg.). Det Norske Samlaget, Oslo 1981.

Norske middelalderdokumenter. I utvalg ved Sverre Bagge, Synnøve Holstad Smesdal, Knut Helle. Universitetsforlaget, Bergen 1973.

Regesta Norvegica. Bind I-VII. Riksarkivet, Oslo 1989-1997.

LITTERATURLISTE:

Angenendt, Arnold 2000. *Geschichte der Religiosität im Mittelalter*, 2. utg. (1997) Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Arnórsdóttir, Agnes S., Per Ingesman og Bjørn Poulsen (red.) 2007. *Konge, kirke og samfund. De to øvrighedsmagter i dansk senmiddelalder*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.

Bagge, Sverre 1979. *Kaupang og katedral*, i Ingrid Semmingsen m.fl. (red.), *Norges kulturhistorie*, bd. 2 (8). Oslo: Aschehoug.

Bagge, Sverre 1986. *Europa tar form. År 300 til 1300*. Oslo: J. W. Cappelens Forlag A.S.

Bagge, Sverre 1992. "Døden i middelalderen", i Ingvild Øye (red.) *Liv og helse i middelalderen*, Onsdagskvelder i Bryggen museum, bd. 6 (13) Bergen.

Bagge, Sverre 1996. "Udsigt og innhogg. 150 års forskning om eldre historie", i *Historisk Tidsskrift* 75 (2): 37-77. Oslo.

Bagge, Sverre 2001. *Da boken kom til Norge*. Norsk idéhistorie, bd. 1 (6). Oslo: Aschehoug.

Bay, Ole 1994. "Donationerne til kirken i dansk senmiddelalder", i Per Ingemanns og Jens Villiam Jensen (red.) *Danmark i senmiddelalderen*. Aarhus: Århus Universitetsforlag.

Binski, Paul 1996. *Medieval Death. Ritual and Representation*. London: British Museum Press.

Bjelland, Ragnhild 2000. *Bot og bedring. Den norske pilegrimstradisjonen i middelalderen*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo.

Bjørvik, Halvard 1967. "Eit kyrkjeleg godskompleks i mellomalderen. Munkeliv klostets jordegods". *Heimen* 67 (14), s. 51-70.

Breisach, Ernst 2003. *On the Future of History. The Postmodernist Challenge and it's Aftermath*. Chicago: The University of Chicago Press.

Brown, Andrew 2003. *Church and Society in England, 1000-1500*. London: Palgrave Macmillan.

Bruns, Friedrich 1900. *Die Lübecker Bergenfahrer und Ihre Chronistik*. Berlin.

Bull, Edvard 1912. *Folk og kirke i middelalderen*. Kristiania: Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag.

Burke, Peter 1978. *Popular Culture in Early Modern Europe*. England: Wildwood House.

Danielsen, Rolf, Ståle Dyrvik, Tore Grønlie, Knut Helle og Edgar Hovland 1991. *Grunntrekk i norsk historie. Fra vikingtid til våre dager*. Oslo: Universitetsforlaget.

Duby, Georges 1983. *The Age of the Cathedrals. Art and Society, 980-1420*. Chicago: The University of Chicago Press.

Ersland, Geir Atle og Hilde Sandvik 1999. *Eit rike tek form. Norsk historie 1300-1625*, bd. 2 (3). Oslo: Det Norske Samlaget.

Floater, Tine Berg 1997. *Med nøkler i beltet og loven i ryggen. Kvinners stilling i rettssystemet i Norge hundreåret etter Landslovens innføring.* Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo.

Fritzner, Johan 1954. *Ordbog over Det gamle norske Sprog.* Oslo: Tryggve Juul Møller Forlag.

Grassmann, Antjekathrin 1988. *Lübeckische Geschichte.* Schmidt-Römhild, Lübeck.

Grevle, Sidsel 2002. "Kirkens og det verdslige samfunnets syn på fattige i norsk middelalder", i *Historisk tidsskrift* 81, s. 27-53. Oslo: Universitetsforlaget.

Gunnes, Erik 1987. "Klosterlivet i Norge" *Fortidsminner* 1987 (68). Oslo: Foreningen til norske Fortidsminnemerkeres Bevaring.

Hansen, Jan- Erik Ebbestad (red.) 1999. *Norsk tro og tanke 1000-1940.* Ettbindsutgaven. Oslo: Aschehoug.

Helle, Knut 1982. *Kongsete og kjøpsstad. Fra opphavet til 1536.* Bergen bys historie, bd. 1 (4). Bergen: Universitetsforlaget.

Helle, Knut 1995. "Kirke og samfunn i Norge i middelalderen", i Anne Ågotnes (red.), *Kristendommen slår rot. Onsdagskvelder i Bryggen museum*, bd. 10 (13) Bergen: Bryggen museum.

Henriksen, Dag Sverre 2005. *Cistercienserordenen. Den som har levd skjult har levd godt.* Oslo: Middelalderforum.

Herteig, Asbjørn E. 1976. *Håndbok i middelaldersk kulturhistorie.* Bergen: Bryggen Museum.

Hertzberg, Ebbe og Gustav Storm 1895. *Glossarium til Norges gamle Love indtil 1387*, bd. 5 (5). Christiania.

Kulturhistorisk Leksikon Nordisk Middelalder. Fra vikingtid til reformasjonstid (KLNLM), bd. 1-22 (22). København: Rosenkilde og Bagger. 1980.

Kolsrud, Oluf 1958. *Noregs kyrkjesoga*, bd. 1 (1). Oslo: Aschehoug.

Lawrence, C. H. 2001. *Medieval Monasticism*, 3. utg. (1984). London: Pearson Education Limited.

Mauss, Marcel 1995. *Gaven. Utvekslingens form og årsak i arkaiske samfunn*. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag AS.

Nedkvitne, Arnved 1986. *Kjøpstad og rikssentrum*, i Ingvild Øye (red.), Onsdagskvelder i Bryggen museum, bd. 2 (13) Bergen.

Nedkvitne, Arnved 1997. "Kjøpe billig og selge dyrt. Ideal og praksis i de norske klostrenes handel i middelalderen". *Middelalderforum* nr. 2.

Nedkvitne, Arnved 2000. *Middelalderbyen ved Bjørvika. Oslo 1000-1536*. Oslo: Cappelen.

Nedkvitne, Arnved 2003. *Møtet med døden i norrøn middelalder. En mentalitetshistorisk studie*, 2.utg. (1997). Oslo: Cappelen Akademisk Forlag.

Nedkvitne, Arnved 2004. *The Social Consequences of Literacy in Medieval Scandinavia*. Turnhout: Brepols.

Nenseter, Olav 2002. *Å lære andre gjennom ord og eksempel: Augustinerklostrene på Vestlandets religiøse funksjoner*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo.

Paasche, Fredrik 1914. *Kristendom og kvad. En studie i norrøn middelalder*. Kristiania: Aschehoug.

Pettersen, Gunnar I. 1989. *De økonomiske sidene ved proventinstitusjonen i Norge ca. 1280-1500*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo.

Rasmussen, Linda 1991. "Gaver til klostrene i middelalderen. Den sociale og kønsmessige fordeling af donatorer på danske herreklostre indtil 1385." i *Kirkehistoriske samlinger 1991*. Danmark: Selskapet for Danmarks Kirkehistorie.

Roaldset, Hege 1996. *Mariakirken i Oslo: De religiøse funksjonene*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo.

Sigurdsson, Jon Vidar 1999. *Frå høvdingmakt til konge- og kyrkjemakt. Norsk historie 800-1300*, bd. 1 (3). Oslo: Det Norske Samlaget.

Skaaret, Siri 2001. *Mellommenneskelige forhold i norsk senmiddelalder: belyst gjennom samtidige testamenter*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo.

Strømme, Aud 1995. *Norske testamenter og sjelegaver fra middelalderen. En undersøkelse og bruk*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Trondheim.

Thorbjørnsen, Cecilie 2000. *Munkeliv – det kongelige klosteret*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo.

Ullern, Inger Johanne 1997. *Tiggerordenene i de norske middelalderbyene*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo.